



T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

**İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NASÎHATÜ'L-MÜLÛK
GELENEĞİ VE GAZÂLÎ'NİN NASÎHATÜ'L-MÜLÛK'U**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Huriye Hümeýra IDRİZ

BURSA- 2020



T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

**İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NASÎHATÜ'L-MÜLÛK
GELENEĞİ VE GAZÂLÎ'NİN NASÎHATÜ'L-MÜLÛK'U**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Huriye Hümeýra IDRİZ

Danışman

Prof. Dr. Enver UYSAL

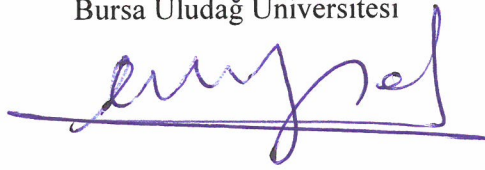
BURSA- 2020

TEZ ONAY SAYFASI

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE**

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı'nda 701421031 numaralı Huriye Hümeysra IDRİZ'in hazırladığı " İslam Düşüncesinde Nasîhatü'l-Mülûk Geleneği Ve Gazâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk'u" konulu Yüksek Lisans çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 28.02/2020 günü 14.00:15.00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının **BAŞARILI** (başarılı/başarısız) olduğuna(oy birliği/ ~~çokluğu~~) ile karar verilmiştir.

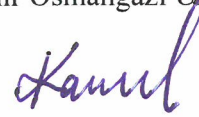
Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Enver UYSAL
Bursa Uludağ Üniversitesi



Üye
Prof. Dr. Yaşar AYDINLI
Bursa Uludağ Üniversitesi



Üye
Doç. Dr. Kamil SARITAŞ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi





SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

**Tez Başlığı / Konusu: İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NASİHATÜ'L-MÜLÛK
GELENEĞİ VE GAZÂLÎ'NİN NASİHATÜ'L-MÜLÛK'U**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 67 sayfalık kısmına ilişkin 29/08/2019 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %11 dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

H. Kırık

19/02/2020

Adı Soyadı: Huriye Hümeysra IDRİZ

Öğrenci No: 701421031

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Yüksek Lisans

Statüsü: Y. Lisans ☒ Doktora ☐

Prof. Dr. Enver UYSAL

~~29/08/2019~~

28.02.2020

Enver Uysal

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum, "İslam Düşüncesinde Nasîhatü'l-Mülûk Geleneği Ve Gazâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk'u" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.


Tarih ve İmza
19.02.2020

Adı Soyadı : Huriye Hümeýra IDRIZ
Öğrenci No : 701421031
Ana Bilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Programı : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Huriye Hümeýra IDRIZ
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: İslam Felsefesi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa sayısı	: ix+81
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Enver UYSAL

İslam Düşüncesinde Nasîhatü'l-Mülûk Geleneği Ve Gazâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk'u

Yazmış olduğu farklı disiplinler ile ilgili pek çok eser ve İslâm düşünce geleneğinin pek de alışık olmadığı türden farklı tercihler eşliğinde yaşanmış sıra dışı bir hayat tecrübesine sahip olan mütefekkir Gazâlî, insanlık tarihinde kendisine özel bir yer edinmiş, kıymetli bir düşünürdür. Biz bu çalışmamızda, Gazâlî'nin, devlet başkanlarına Kur'an, sünnet, Hülafâ-i Râşidin'in ve tarihte isminden övgüyle bahsedilen bazı önemli devlet adamlarının tecrübelerinden faydalananarak kaleme aldığı Nasîhatü'l-Mülûk isimli eserinde, muhatabına hangi yetkinlikleri kazandırmayı hedeflediğini ve devlet başkanının sahip olmasını zorunlu gördüğü ahlâkî erdemleri belirlemeye çalıştık. Çalışmamızın temelini oluşturmak için de öncelikle; İslâm siyasetnâme geleneğinin teşekkülünde etkili olan sâikleri ele aldık ve siyâsetnâmeleri yazılış gayeleri ile muhtevâlarına göre sınıflandırdık. Bu bağlamda, “Nasîhatü'l-Mülûk” ve “Ahkâmü's-Sultâniyye” başlıklarıyla ele aldığımız eserlerin tasnifini yaptıktan sonra Gazâlî'nin bu alanı zenginleştiren ve aynı türde yazılmış olan diğer eserlere, mevcut gelenekte öncülük eden kitabını, tetkik etmeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Gazâlî, Nasîhatü'l-Mülûk, Ahkâmü's-Sultâniyye, Adalet

ABSTRACT

Name and Surname : Huriye Hümeyra IDRIZ
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Study of Philosophy and Religion
Branch : Islamic Philosophy
Degree Awarded : Master
Page Number : ix+81
Degree Date :
Supervisor : Prof. Dr. Enver UYSAL

The Tradition of Nasihat al-Muluk in Islamic Thought and Gazali's Nasihat al-Muluk

Al-Ghazali, who has an extraordinary life experience, accompanied by many works related to the different disciplines and different preferences of which Islamic thought and tradition, is a valuable thinker. In this study, we tried to determine the moral virtues that the president, the leaders of today's world and some important statesmen, found inevitable in the light of Ghazali, the head of state of the Qur'an, Sunnah, via praised in the name of history by taking advantage of the experience of Hülafâ-i Râşidin and Nasîhatü'l-Mülûk penned in his work, which aims to gain the competencies of Muslims. In order to form the basis of our study; We have classified the cults, which are the factors in the formation of Islamic politic tradition and according to their content and purposes. In this context, after classifying the works we have discussed under the titles "Nasîhatu'l-Mulûk" and k Ahkâmu's-Sultâniyye ık, we tried to examine Gazali's book that enriches this area and affects other works written in the same genre in many respects.

Keywords: Al- Ghazali, Nasîhatu'l-Mulûk, Ahkâmu's-Sultâniyye, Justice

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU.....	iii
YEMİN METNİ.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NASİHATÜ'L-MÜLÛK VE AHKÂMÜ'S-SULTÂNİYYE GELENEĞİ

A. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NASİHATÜ'L-MÜLÛK GELENEĞİ.....	5
1. NASİHATÜ'L-MÜLÛK GELENEĞİNİN OLUŞMASININ TEMEL NEDENLERİ.....	5
2. NASİHATÜ'L-MÜLÛK GELENEĞİNİN ÖNEMLİ ŞAHSİYETLERİ VE ESERLERİ	11
a. Tahir bin Hüseyin ve <i>Siyasi Nasihatnâmes</i> 'i	11
b. Ebu Osman el- Câhız ve <i>et-Tâc</i> 'ı.....	15
c. Mâverdi ve <i>Nasihatü 'l-Mülûk</i> 'u.....	17
d. Nizâmülmülk ve <i>Siyâsetnâme</i> 'si.....	21
e. Yusuf Has Hacıp ve <i>Kutadgu Bilig</i> 'i	25
f. Sâ'dî-i Şîrâzî ve <i>Nasihatü 'l-Mülûk</i> 'u	29
B. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE AHKÂMÜ'S-SULTÂNİYYE GELENEĞİ.....	32
1. AHKÂMÜ'S-SULTÂNİYYE GELENEĞİNİN OLUŞMASININ TEMEL NEDENLERİ.....	33
2. BU GELENEĞİN ÖNEMLİ ŞAHSİYETLERİ VE ESERLERİ	35
a. Mâverdî ve <i>el-Ahkâmü 's-Sultâniyye</i> 'si	35
b. Ebû Yâ'lâ el-Ferrâ ve <i>el-Ahkâmü 's-Sultâniyye</i> 'si	39
c. Bedreddin İbn Cemâa ve <i>Tahrîrû'l-Ahkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslâm</i> 'ı	41

İKİNCİ BÖLÜM
NASİHATÜL’-MÜLÜK GELENEĞİNİN ÖNEMLİ
TEMSİLCİSİ GAZÂLÎ VE ESERİ

A. GAZÂLÎ VE NASİHATÜ’L-MÜLÜK İSİMLİ ESERİ	45
1. İMAN ESASLARI	48
2. ALLAH’IN SIFATLARI.....	51
3. ALLAH’IN İSİM VE SIFATLARININ DEVLET BAŞKANINDAKİ TEZAHÜRÜ.....	55
4. DEVLET BAŞKANININ SAHİP OLMASI GEREKEN NİTELİKLER.....	58
a. Zeki ve Akıllı Olmak	58
b. Bilgili Olmak	59
c. Takva Sahibi Olmak.....	62
d. İnsanın Yaratılış Gayesini Bilmek.....	64
e. Ahiret İnancının Güçlü Olması	66
f. Dünya ve Ahiret Dengesini Kurabilmek	68
g. Adaletli Olmak.....	69
h. Merhametli ve Affedici Olmak.....	72
ı. Yumuşak Huylu ve Anlayışlı Olmak.....	74
j. Yardımsever Olmak.....	74
5. DEVLET BAŞKANININ SORUMLULUK ALANLARI	76
a. Devlet Başkanının Allah’a Karşı Sorumluluğu	76
b. Devlet Başkanının Yardımcılarına Karşı Sorumluluğu	77
c. Devlet Başkanının Halkına Karşı Sorumluluğu.....	80
e. Devlet Başkanının Yönetim Kadrosunun Sorumlulukları	81
6. HALKIN DEVLET BAŞKANINA KARŞI SORUMLULUKLARI.....	83
a. Bilge İnsanların Sorumlulukları.....	83
b. Akıl Sahibi Kimselerin Sorumlulukları	83
c. Kadınların Sorumlulukları	85
B. GAZÂLÎ’NİN ESERİNİ EMSALLERİNDEN AYIRAN ÖZELLİKLER.....	86
SONUÇ	90
KAYNAKLAR	93

KISALTMALAR

T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
K.Ü.S.B.E.	: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İ.S.A.M.	: Türkiye Diyanet Vakfı İlam Araştırmaları Merkezi
O.Ü.S.B.D	: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Der.	: Derleme
İnc.	: İnceleme
Yay.	: Yayınları
Çev.	: Çeviren
İ.Ü.U.S.B.D	: İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
a.g.m	: Adı Geçen Makale/Madde
a.g.e	: Adı Geçen Eser

.

GİRİŞ

İslamiyet, ilahi kaynaklı dinlerin sonuncusu, Allah'ın buyruklarını ve yasaklarını en olgun ve mükemmel halde kullarına bildirdiği evrensel bir dindir. Birçok dini sistemin savunduğu gibi, İslamiyet de insanların hem bu dünyada mutlu olmalarını, hem de ahirette kurtuluşa ermelerini amaçlamaktadır. İslam düşünce tarihinde “nasihatnâme” türünde yazılmış eserlerin bu gelenekte önemli ve hacimli bir yer tutuyor olması da insanların, arzulanan bu mutluluğa erişmelerini kolaylaştırmayı ve aslında bu çabayı mümkün kılmayı hedeflemesinden kaynaklanmaktadır.

Allah, insanların bir arada yaşama kurallarını Kur'an'da vaz etmiştir. Toplumdaki düzeni sağlamakla da Nisa Sûresi'nin 59. âyetinde “*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan idarecilere de itaat edin*” şeklinde belirtildiği gibi, kendisine itaatin şart olduğu devlet başkanını mükellef kılmıştır. Allah'ın Kur'an'da, devlet başkanından söz ederken itaat sıralamasında kendisinden ve Hz. Muhammed'den sonra, halkı sevk ve idare etmekle görevli yöneticiyi zikretmesi, İslâm geleneğinde, devlet başkanlığı makamının önemini açıklar niteliktedir.

İslâmiyeti tebliğ eden ve onun uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'in, bir yandan dîni emirleri insanlara ulaştırma gayreti, diğer yandan da teşkilatlanmaya çalışan Müslüman topluma liderlik yapıyor olması, devlet başkanlığının, İslâm dininde neden bu kadar önemli bir makam olduğunun açık göstergesidir. Bundan dolayı, yöneticilik Hz. Peygamber'in hayatını her alanda kendi yaşantısına rehber edinen bir ümmet için, ayrı bir önem taşımaktadır.

Nasihatnâme, Arapça “nush” kökünden türeyen “nasihat” ile Farsça “nâme” sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuştur. “Nasihat” pend, öğüt, “nâme” mektup, sevgiliye ve aşka dair yazılmış mektup, kitap, mecmua anlamlarına gelmektedir.¹ İslam düşünce tarihinde bu türden eserlerin yazılış amacı, özel olarak muhataba, genel olarak faydalanacak olan herkese, İslam'ın formüle ettiği erdemli yaşam sırlarını sunmaktır. Çalışmamızın esas konusu olan ve devlet başkanlarını, yerine getirmekle yükümlü oldukları bu önemli görevle ilgili bilgilendirmeyi ve onlara özellikle ahlâki alanda yol

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedi Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2008, s. 804.

göstermeyi hedefleyen “Nasîhatü'l-Mülûk” geleneğiyle ilgili bilgi vermeden önce, “Siyâsetnâme” kavramına değinmeyi uygun buluyoruz.

Arapça siyaset (halkı yönetme, devlet işlerini yürütme, politika) kelimesiyle Farsça nâme (mektup, yazı) kelimelerinin tertibiyle oluşan siyaset-nâme "hükümdarlara, devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak, yöneticilere yol göstermek amacıyla yazılmış kitap veya bu kitapların oluşturduğu tür" anlamında kullanılır. Bu eserlere, devlet başkanları için kaleme alınmışsa "nasîhatü'l-mülûk, adabü'l-mülûk, tuhfetü'l-mülûk, ahlâkû'l-mülûk, enîsü'l-mülûk"; vezir, emir veya diğer devlet adamlarına yazılmışsa "nasîhatü'l-vüzerâ, tuhfetü'l-vüzerâ, mir'âtü'l-vüzerâ" gibi adlar verilmiştir.²

Nasîhatü'l-Mülûk türündeki eserlerde, hükümdarlarda bulunması gereken vasıflar ve hükümdarın Allah'a ve halkına karşı görevleri, devlet yönetiminin gerekleri ve iktidarını muhafaza etmesinin esaslarının neler olduğu açıklanır. Dönemin koşullarına göre, en uygun ahlâki, sosyal ve siyasal yapının nasıl olması gerektiği ve bu yapıya nasıl ulaşılabilceği gösterilmeye çalışılır. Halkın ve devletin durumu anlatılarak hükümdarların nasıl bir tavır takınması, devlet yönetimiyle ilgili hangi tedbirleri alması ve hangi türden ıslahatlara gitmesi gerektiği konusunda nasihatler verilir. Böylece kötü yönetimin, adaletsizliğin ve zulmün zararlı sonuçları belirlenmeye ve devlet başkanı bu gibi durumlara düşmekten korunmaya çalışılır.³

İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de ve onu açıklayan Hz. Peygamber'in sünnetinde, O'nu takip eden ve İslam devlet geleneğinin oluşmasında büyük katkıları olan Hülafâ-i Râşidin'in benimsediği yönetim şeklinde, ayrıca İslam tarihinde iz bırakmış yöneticilerin devlet anlayışında nasihatın önemi açık bir şekilde kendisini göstermektedir. Hz. Muhammed'in ashabına her fırsatta nasihatte bulunması - ki tebliğ görevinin temelde sahip olduğu anlamlardan biri de budur-, onları bu konuda teşvik etmesi, Kur'an kıssaları, özellikle de Hz. Lokman'ın oğluna verdiği öğütlerden bahseden ayetler (Lokman 31/13) ve benzerleri ayrıca Allah'ın Kur'an'da sıkça

² Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “ *Siyasetname*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: c.37, 2009, s.304-306.

³ Tansu Geyiklioğlu, *Türk-İslâm Döneminde Hükümdarların Vasıflarını Ele Alan Siyasetnameler* (X-XV. Yüzyıllar), Kastamonu: K.Ü.S.B.E, 2018, s.38.

bahsettiği *Emri bi'l-Mâruf ve Nehyi ani'l-Münker* buyruğuna ilişkin ayetler (örneğin Al-i İmran, 3/104), insanların her dönem ve coğrafyada nasihate ihtiyaç duyduklarının kanıtıdır.

Yukarıda belirtilen sâiklerle İslam siyaset geleneğinde *Nasîhatü'l-Mülûk*, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, *Siyâsetname*, *Pend-Name* gibi isimlerle eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin temel amacı; devlet başkanlarına hem teorik hem de pratik konularda yol göstermek, tavsiyelerde bulunmaktır. Hükümdarlara nasihatler içeren bu türden eserlerin tarihimizde önemli yer tutmasının sebebi, yöneticilerin sahip olduğu bu sorumluluğun büyüklüğü ve öneminden kaynaklanmaktadır.

Nasihatnâme türünde yazılan eserler, insanların onurlu, erdemli, saygın ve örnek hayatlar yaşamalarını gâye edindiği için aslında toplumun her kesiminden insana hitap eder. Fakat yüce Allah'ın Kur'an'da; “*O, sizi yeryüzünde halifeler (oraya hâkim kimseler) yapan, size verdiği nimetler konusunda sizi sınamak için bazınızı bazınıza derece derece üstün kılandır*” (En'am, 6/165) ayetinde belirttiği üzere, halifesi olarak yarattığı insanların içerisinden, tutum ve davranışlarına, sorumlulukları açısından belki de en çok dikkat etmesi gereken kişiler, devlet başkanlarıdır. Çünkü bu konuda eser kaleme almış olan birçok düşünür, devlet başkanlarının bu dünyada peygamberlerden sonra Allah'ı temsil eden kişiler olduklarını, bu sebeple sorumluluklarının diğer herkesten daha büyük olduğunu ve davranışlarına dikkat ederek özenli bir hayat yaşamaları gerektiğini vurgulamışlardır. Bu alanda yazılmış olan ilk eserlerden biri olan Abbasi vezirlerinden Ebu't-Tayyip Tahir b. Hüseyin, oğlu Abdullah'a yazmış olduğu mektupta:

*Tüm noksan sıfatlardan münezze olan Allah seni idareci yapmakla sana ihsanda bulunmuş ve emrin altına verdiği kullarına karşı şefkatli ve merhametli olmanı vacip kılmıştır. Onlara adaletle muamele etmekle yükümlü kılmış, onlarla ilişkilerinde seni Allah'ın hak ve hududuna riayetle sorumlu tutmuştur.*⁴

diyerek, idarecinin kendisine Allah tarafından bahşedilen bu görevin önemini vurgulamıştır.

⁴ Özgür Kavak, *Abbasi Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasi Nasihatname*, (Derleme ve İnceleme), 2.b., İstanbul: Klasik Yayınları, 2012, s. 27.

Mâverdi de devlet başkanlarına öğütler içeren, sistematik olarak kaleme aldığı kapsamlı eseri *Kitabu Nasîhati 'l-Mülûk*'ta melik kavramının önemini belirterek:

Yüce Allah kendisini “melik”, onları da “mülûk” olarak isimlendirerek, kendi sıfatıyla onları da sıfatlandırmak suretiyle yüceltti. Sonra bu hususta onların üstünlüğünü şöyle açıkladı: “Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz taksim ettik ve onlardan kimini ötekine derecelerle üstün kıldık ki biri diğerine iş gördürebilsin.”⁵

Çalışmamızda, hükümdarlara yönelik bu tarz bir çabanın ortaya çıkardığı farklı iki eser geleneğini ele alacağız. Bunlardan birincisi hükümdarlara tamamen ahlâki kaygılarla nasihat verme özelliğiyle oluşturulmuş *Nasîhatü 'l-Mülûk* isimli eserler, ikincisi ise hükümdarlara düzeni nasıl sağlamaları gerektiğini daha çok fikhî açıdan açıklamayı hedefleyen *Ahkâmü 's-Sultâniyye* türündeki eserler olacaktır. Bu iki eser geleneğinin İslam tarihi açısından en önemlilerini ve öne çıkanlarını müellifleriyle birlikte tanıtarak, bu ayrımın eserlerin sahip oldukları hangi özelliklere göre yapıldığını açıklamaya çalışacağız.

Nasîhatü 'l-Mülûk isimli eser grubu ile eser sahiplerini ve *Ahkâmü 's-Sultâniyye* isimli daha çok fikhî bakış açısıyla yazılmış eserleri ve müelliflerini birinci bölümümüzde değerlendireceğiz. İkinci bölümde ise, Gazâlî'nin *Nasîhatü 'l-Mülûk* isimli eserini ele alacağız. Bu alanda yazılan ilk eserlerden olması, bu eserin önemini daha da arttırmaktadır. Ayrıca bahsi geçen eseri, emsallerinden ayıran özelliklerini belirlemeye çalışarak eserin ayrıntılı tahlilini yapacağız.

⁵ El- Mâverdi, *Siyaset Sanatı (Nasîhatü 'l-Mülûk)*, Çev. Mustafa Sarıbyık, İstanbul: Ark Kitapları Özgü Yayınları, 2004, s.154.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NASİHATÜ'L-MÜLÛK VE AHKÂMÜ'S-SULTÂNİYYE GELENEĞİ

A. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE NASİHATÜ'L-MÜLÛK GELENEĞİ

1. NASİHATÜ'L-MÜLÛK GELENEĞİNİN OLUŞMASININ TEMEL NEDENLERİ

İslam düşünce tarihinde, *Nasîhatü'l-Mülûk* türünde eser yazma geleneğini gerekli kılan ve bu geleneği etkileyen farklı sebepler ile bu geleneği besleyen farklı kültürler mevcuttur. Öncelikli olarak bu bölümün girişinde, çalışmamızın temelini oluşturan *Nasîhatü'l-Mülûk* tarzında yazılmış eserlere, İslam düşünce geleneğinde hangi sebeplerle ihtiyaç duyulduğunu ele alacağız. Sonra da bu geleneği besleyen farklı kültürlerle ve bu kültürlerin ortaya koyduğu eserlere bazı örnekler vereceğiz.

İslam dininin temel kaynağı Kur'an-ı Kerim'de, toplumsal düzeni en mükemmel şekilde sağlamayı hedefleyen; adalet, merhamet, tevâzu gibi konuların vurgulandığı ayetlerin mevcut olması, bu alanda eser kaleme almak için, temel sebeplerden biri olarak görülmüştür. Ayrıca yüce Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de yer verdiği kıssalarda; hem topluma hem de büyük halk kitlelerini yönetip etkileme gücü olan devlet başkanlarına, doğruluktan ayrılmamak ve hataya düşmemek adına vermiş olduğu öğütleri pratik hayata ne şekilde uyarlamaları gerektiğini açıklayan eserlere ihtiyaç duyulmuştur.

Devletin bekasını sağlamak ve yaşadığı hayattan memnun halk kitleleri oluşturmak için devlet başkanının sahip olması gereken özellikleri ile yönetim esaslarını konu edinerek İslam düşünce geleneğini zenginleştiren birçok alim, eserlerinin temelini öncelikle Kur'an ayetlerine dayandırmış, ikinci olarak da Hz. Peygamber'in sünnetinden faydalanmış, onun hadislerini eserlerinde kaynak olarak kullanmışlardır. Çünkü "Asr-ı Saâdet" olarak isimlendirilen ve Hz. Peygamber'in peygamberlik ve ilk İslam devletinin başkanlığını yaptığı bu dönem, sonraki nesiller için hem ideal bir yönetim dönemi, hem de Hz. Peygamber'in şahsı, mükemmel bir devlet başkanı modeli olmuştur.

İslam tarihinde Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ebubekir'e biat edilmesiyle başlayan, akabinde Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetleriyle sürüp, Hz. Ali ile sona eren "Hulefâ-yi Râşidîn" dönemindeki uygulamalar ve bu dört önemli şahsiyet de, İslam düşünce tarihini, karakterleri ve yönetimleriyle derinden etkilemişlerdir. Bu yüzden devlet başkanlarına yol göstermesi için yazılan *Nasîhatü'l-Mülûk* isimli eserlerde, Hz. Peygamber'e yakınlıkları ve bağlılıklarıyla bilinen bu Sahabenin kişiliklerini tanıtmak ve onların yönetim tasarruflarından yararlanmak da elzem görülmüştür.

İslam düşünce geleneğinde, günümüzde çerçevesini belirlediğimiz klasik anlamda *Nasîhatü'l-Mülûk* tarzında müstakil eserler oluşturulmaya başlamadan önce de İslam coğrafyası dışında, önemli düşünürler tarafından, ideal devletin ve ideal devlet başkanlarının nasıl olması gerektiğini açıklamak için eserler kaleme alınmıştır. İslam dünyasında 8. yüzyılda başlayıp 10. yüzyılın sonlarına kadar üç asır devam eden tercüme hareketleri sayesinde, Antik ve Helenistik çağlarda yaşamış bazı bilgin ve filozofların çeşitli eserleri Arapçaya çevrilmiş ve bu eserler İslam düşünce geleneğini belirli ölçülerde etkilemiştir. Bu dönem ve coğrafyada yazılan ve bizim inceleyeceğimiz *Nasîhatü'l-Mülûk* örneklerini en çok etkileyen eserlerin başında Aristo'nun *Nikomakhos Ahlakı* ve Platon'un *Devlet*'i gelir.

İslâm medeniyetinin oluşum evresinde Yunan, Hint ve Fars kültürlerinin bilgi ve birikimleri, tercümeler yoluyla İslâm kültürüne aktarılmıştır. İslâm düşüncesini etkileyen önemli kültürlerden biri, Yunan kültürüdür. Ünlü Yunan filozoflarının siyaset ve ahlak üzerine yazdıkları eserler, İslâm kültüründe kıymet görmüş, fikir ve düşünceleri gerek doğrudan, gerekse tartışılıp yorumlanarak nakledilmiştir. Platon ve Aristo'nun eserleri Kindî, Fârâbi, İbn Sîna ve Mâverîdî gibi düşünürler tarafından değerlendirilmiştir. Yunan filozoflarının görüşlerine kıymet verildiği gibi, İskender gibi büyük kralların ve bilim adamlarının da görüş ve yaşayış tarzları siyasetnamelere yansımıştır.⁶

Klasik kaynaklarda Aristo'ya nispet edilen birçok mektup yer almaktadır. Bunlar içerikleri itibariyle siyaset ve ahlak konularında İskender'e hitaben yazıldığı iddia edilen öğütlerdir. Allah'a hamd ile başlayıp, dünyayı ve dünya nimetlerini küçümseyen, alçak

⁶ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları", O.Ü.S.B.D. c.5, S.2, 2004, s.2-22.

gönüllülüğü ve tevekkülü tavsiye eden, dini motifli bu yazıların, Aristo'nun düşünce tarzıyla bağdaşması mümkün görünmemektedir.⁷

İslam düşünce tarihinde *Sırru'l-Esrar* adıyla bilinen ve bu mektuplardan oluşturulmuş eserin, Aristo'ya aidiyetiyle ilgili kuşkular günümüze kadar var olmaya devam etmiştir. Yunan düşünce geleneğinde siyaset, genellikle bireyden başlayıp topluma, sonrasında da devlete uzanan bir bakış açısıyla oluşturulur ki bu durum *Sırru'l-Esrar*'da mevcut değildir. Bu, bahsi geçen kuşkuların en temel sebeplerindendir. Yunan siyaset felsefesinde, insan her şeyi iyiye ulaşmak adına yapmaktadır. Siyaset de iyiye ulaşmanın aracı kabul edilmektedir. Bir kişinin iyiliği yerine, devletin iyiliği hedeflenen durumdur. Ancak İslam öncesinde ve sonrasında Doğu toplumlarında siyasi nasihatnameler devlet değil, yönetici merkezlidir ve devlet başkanını erdemli kılma çabasıyla oluşturulmuştur.⁸

Bu sebeplerle Aristo'ya ait olamayacağı kesin olan *Sırru'l-Esrar*'ın Yunanca eserlerden etkiler taşısa da, Yunanca yazılmış bir eser de olamayacağı ortadadır. Bunun sebeplerinden biri, bu eserin genel muhtevasının ve mantığının Yunan medeniyetinin temel siyaset felsefesi metinleri ile uyuşmamasıdır. Gerek Platon'un *Devlet*'i, gerekse Aristo'nun *Nikomakhos'a Etik*'i ve *Politika*'sı gibi eserlere bakıldığında *Sırru'l-Esrar*'ın bu eserlerin ve onların yazıldığı kültürünün çok uzağında olduğu görülecektir.⁹

Aristo'ya atfedilmesine rağmen, yapılan tetkik ve tahliller neticesinde ona ait olamayacağını ifade etmiş olsak da, Aristo'nun İskender'e yazdığı rivayet edilen "*Sırru'l-Esrar*" isimli metnin, İslam siyaset ve düşünce geleneğindeki önemi büyüktür. Öyle ki Gazâlî ve Mâverdi gibi birçok önemli şahsiyet, eserlerinde bu mektuptan bahsederek alıntılar yapmışlardır. Bu durumun da açıkça ortaya koyduğu gibi, nasihat geleneği, İslam düşünce tarihinde o denli büyük bir öneme sahiptir ki, kendisine ait olmasa bile, Aristo gibi insanlık tarihi için çok önemli olan bir filozofun, bu konuyla ilgili eser kaleme alabileceği görüşü yadsınmamıştır. Bu sebeple eser ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmayı bu noktada uygun buluyoruz.

⁷ Mahmut Kaya, "Aristo", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1991,c.3, s.375.

⁸ İslam Kavas, *Sırların Sırrı (Sırru'l-Esrar)*'na Yazdığı Giriş, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2018, s.26.

⁹ Kavas, a.g.m, s.25.

Devlet başkanının akıllı olmasının şart olduğunun ve aklın da düşünmeyi gerekli kıldığının ifade edildiği *Sırru'l-Esrar*'da yönetici, insanları yönetmek arzusunu tatmin etmek, güç ve iktidar elde etmek için değil, güzel bir düşünceyi gerçekleştirmek ve iyi bir sonuca varmak için devlet başkanı olmayı istemelidir. Eser, devlet başkanının adaletli, affedici, yardımsever, ağırbaşlı, güvenilir ve anlayışlı bir yapıya sahip olmasından, bu türde yazılmış diğer eserlerde olduğu gibi örnekler vererek ve bu kavramların önemini vurgulayarak bahseder. İskender'in halkına karşı her durumda adaleti gözetmesi gerektiğinden, ciddiyetini her daim muhafaza ederek vakarlı bir duruş sergilemesinden, halkının ihtiyaçlarını, isteklerini gözetmesinden ve onlarla gerekirse kendi imkanlarını paylaşmasının güzelliğinden bahseder. Gazâlî, Mâverdi gibi alimlerin bu eserden yapmış olduğu alıntılar da özellikle bu konularla ilgilidir. Ancak eserin büyük bir bölümü, İskender'e verilen günlük ve kişisel meselelerle ilgili önerilerden oluşmaktadır.

Sırru'l-Esrar isimli eserde fizyoloji ve tıp gibi ilimlerle ilgili ayrıntılı bilgilerin yanında, devlet başkanının karakterini şekillendirmesi, teorik ve pratik alanlarda hayatını düzenlemesine yardımcı olması açısından, astronomiyle ilgili birçok bilgi de yer almaktadır. Hatta bitkilerin ve taşların insan üzerindeki etkisini ele alan bölümler de mevcuttur. Dolayısıyla *Sırru'l-Esrar*, muhtevastaki farklılıklardan ötürü de çalışmamızda kullandığımız diğer klasik metinlerle uyum arz etmemektedir. Ancak çalışmamızın ana konusunu oluşturan Gazâlî'nin *Nasihatü'l-Mülûk*'unda, Mâverdi'nin eserinde ve benzerlerinde, *Sırru'l-Esrar*'dan yapılan birçok alıntı, bu eserden bahsetmeyi gerekli kılmıştır.

Yunan kültüründen etkilenen İslam düşünürlerinin başında Fârâbî gelmektedir. Fârâbî'yi etkileyen ünlü filozoflar Platon ve Aristo, felsefelerinde fikir ayrılıkları yaşasalar da ideal devlet konusunda ortak bir fikirde buluşmuşlardır. Onların fikirleri, İslâm filozoflarının temel etki kaynaklarını oluşturmuştur. Onların fikirlerinden yola çıkarak akılcı çözümlemeler ve yorumlar getiren ilk filozof da Fârâbî'dir. Platon ile Aristo'nun eserleri üzerine şerhler ve onların görüşlerini özetleyen risaleler yazmıştır. *El-Medînetü'l-Fâzıla* adlı eserinde Platon'un devlet görüşünden, Aristo'nun ahlaka ilişkin düşüncelerinden yararlanmıştır.

Fârâbî kendi çağına karşı ütopyacı değil, gerçekçi düşünmüş bir bilgedir. Onun düşüncesinde “insan merkezli” devlet öne çıkmıştır. İnsan siyasi bir varlıktır. Fârâbî, erdemli devlet kurmanın ve onu yaşatmanın bilimle, felsefeyle, sanatla, kanunla olacağını belirtmiştir. Özellikle, Platon ve Aristo’nun nihai siyasi teşkilatlanma hedefi olan Kent/Medine Devleti tanımlamasından öteye giderek, ulusların birliği fikrine ve kent devleti vatandaşlığından “İnsanlık” anlayışına ulaşmaktadır. Çünkü onun düşüncesinde insan siyasî bir varlıktır. Bu sebeple de “insan merkezli” bir devlet tanımlaması öne çıkmıştır.¹⁰

El-Medînetü’l-Fâzıla’sında Fârâbî, öncelikle devletin menşeyini, insan topluluklarının bir arada yaşama ve devlet denen en üst düzeydeki teşkilatlanma fikrine nasıl ulaşmış olduğunu belirlemeye çalışmıştır. Ardından toplulukları sınıflandıran Fârâbî, ihtiyaç, dayanışma, ahlakî yetkinliği gerçekleştirme imkanını, kriter olarak kabul etmiş ve insan topluluklarını tam gelişmiş ve az gelişmiş olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Fârâbî’nin siyaset felsefesini tanımlarken yapmış olduğu bu sınıflamanın, Eski Yunan düşünce geleneğinde yer almayışı dikkat çekicidir. Çünkü Eski Yunan’da, aile ve sitenin ötesinde, devlet veya birleşik devletler fikri mevcut değildir.¹¹

İnsan topluluklarına ilişkin yapmış olduğu sınıflamanın ardından Fârâbî, devlet şekillerini erdemli olan ve olmayan şeklinde iki gruba ayırmıştır. Erdemli devlet tanımını tek şekilde yaparken, erdemsiz devleti cahil, fâsık, değiştirilmiş/mübeddel ve dâlle olmak üzere dört farklı şekilde tanımlamıştır.¹²

İnsanın teşkilatlanmaya duyduğu doğal ihtiyaç, insan topluluklarının karakteristiğine göre sınıflandırılması ve ortaya çıkan devlet şekillerinin tanımlanmasından sonra Fârâbî, *el-Medînetü’l Fâzıla*’da, siyaset düşüncesinin temel taşlarından biri olarak devlet başkanını ve onda bulunması gereken üstün nitelikleri ele almıştır. Sahip olduğu önem ve nitelikler bakımından devlet başkanını, insan bedeninin âmir organı olarak tanımladığı kalbe benzetmiştir. Fârâbî:

¹⁰ Zübeyr Kars, “Farabi’de İnsan- Devlet İlişkisi”, Atatürk Üniversitesi Sosyol Bilimler Enstitüsü Dergisi, Erzurum: 2006, C.7, Sayı 1, S. 25.

¹¹ Mahmut Kaya, “*Farabî*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1995, c.12, s.147.

¹² Fârâbî, *El-Medînetü’l-Fâzıla*, Çev. Yaşar Aydın, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019, s.204.

*Nasıl ki kalp ilk olarak meydana gelir, daha sonra bedenin diğer organlarının varlığının, kendilerine has olan varlık sırası içinde ortaya çıkışlarının nedeni olursa ve bu organlardan biri bozulduğunda, bu bozukluğun giderilmesini sağlayan yine kalbin kendisi ise; aynı şekilde devletin yöneticisinin de ilk olarak varlığa gelmesi sonra onun kısımlarının kendilerine has olan varlık sınırları içerisinde ortaya çıkışlarının nedeni olması gerekir.*¹³

diyerek devlet başkanını ve kalbi, görevlerini ve amaçlarını karşılaştırarak ele almıştır.

Nasîhatü'l-Mülûk geleneğini oluşturan eserlerin temel karakteristiklerinden birini yansıtan; devlet başkanının sahip olması gereken özelliklere Fârâbî de eserinde yer vermiştir. Devlet başkanının kendisinde bulundurmasını elzem gördüğü; üstün bir zekâyâ, kavrayışa, adalet anlayışına, merhamete, azme, cesarete, takvaya, ezber kâbiliyetine, hitâbet yeteneğine, bilgiye duyulan hayranlığa ve çevresini erdemli insanlardan oluşturmaya dikkat etmesinin yanında, yöneticinin fiziksel yetkinliğinin de mükemmel olması gerektiğinden bahsetmektedir.¹⁴ Gazâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u dahil, ele aldığımız diğer eserlerde de benzer bilgiler yer almamaktadır.

Yunan düşünce dünyasının dışında, İslam düşünce geleneğini en çok etkileyen kültürlerden biri de Fars ilim ve kültür dünyasıdır. Konumuzla ilgili olarak, Fars siyasetname geleneğinin İslâm kültürü ile kaynaşmasında en büyük katkı da İbnü'l-Mukaffa'ya aittir. 106 veya 102 yılında İran'ın Cur kasabasında dünyaya gelen, önceleri Mani ve Mazdek dinleriyle karışık Mecusi inancına sahip olan ve bir akşam yemeği esnasında bir çocuğun okuduğu Kur'an'ın etkisi ve İsa b. Ali'nin teşvikiyle davetliler huzurunda İslamiyeti kabul eden İbnü'l-Mukaffa, Fars, Hint ve Yunan kültüründen yaptığı telif ve tercümelerle, İslâm kültürünün bu kültürlerle etkileşiminde önemli rol oynamıştır. Farsçadan Arapçaya tercüme ettiği eserlerin çoğu, Abbasîlere nazaran daha eski ve köklü bir uygarlık olan Sâsânî saray adabına aittir. Bu eserleri aynen tercüme

¹³ Fârâbî, a.g.e., s.101-102.

¹⁴ Fârâbî, a.g.e., s.200.

etmekle yetinmeyen İbnü'l Mukaffa, bunları İslâm toplumunun yapısına uyarlamak maksadıyla gerekli tasarruflarda da bulunmuştur.¹⁵

2. NASİHATÜ'L-MÜLÛK GELENEĞİNİN ÖNEMLİ ŞAHSİYETLERİ VE ESERLERİ

a. Tahir bin Hüseyin ve *Siyasi Nasihatnâmes*'i

Tahir b. Hüseyin, 776 yılında doğmuştur. Soy kütüğü babasının dedesi Rüzeyk'a kadar tesbit edilebilmektedir. Me'mûn'un Horasan valiliği döneminde Tâhir b. Hüseyin Rey valisi olarak görev yapmıştır. Tâhir b. Hüseyin'in yıldızı, Halife Emîn'in kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azletmeye kalkışmasından dolayı patlak veren iç savaşta parlamıştır.¹⁶ Halife Harun Reşid döneminde Buşenc valiliğiyle idarecilik yaşamına adım atmış (796), Harun Reşid'in vefat etmesi üzerine ise kardeşler arasında çıkan mücadelede Me'mun'un yanında yer almış ve birçok savaşa katılmıştır. Tahir b. Hüseyin'in, Emin'i yenerek Bağdat'a girişi, iki kardeş arasındaki taht kavgasını sona erdirmiş ve Me'mun'un yaklaşık yirmi yıl sürecek olan müstakil halifeliğini başlatmıştır. Bu başarısının mükafatı olarak da Tahir b. Hüseyin, Rakka, Musul ve el-Cezire beldeleri ile Şam ve Mağrib'in de aralarında bulunduğu toprakların valisi tayin edilmiştir.¹⁷

Tahir b. Hüseyin, aldığı eğitim, idarecilikteki mahareti ve sahip olduğu çalışma ahlakı sayesinde hem Abbasi devleti, hem de İslam tarihi açısından önemli bir şahsiyettir. Onun cesur, dirayetli, edebiyata düşkün, -ana dili Farsça olmasına rağmen, aldığı eğitim sayesinde- iyi derecede Arapça bilen biri olduğu nakledilmektedir. Nitekim kaleme aldığı bir dizi mektuptan ve özellikle ordusuna verdiği hutbelerinden Arapçaya son derece hâkim olduğu ve esaslı bir dini birikim elde ettiği anlaşılmaktadır.¹⁸

Savaşlarla ve mücadeleyle geçen hareketli bir ömrün ardından Tahir b. Hüseyin, birçok önemli eserde yer alacak olan meşhur mektubunu -tıpkı Hz. Lokman'ın oğluna

¹⁵ İsmail, Durmuş, “İbn-i Mukaffa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2000, c.21, s.130.

¹⁶ Hasan, Kurt, “Tahir b. Hüseyin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2010, c.39, s.399-400.

¹⁷ Tahir b. Hüseyin, *Abbasi Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasi Nasihatname*, Der. ve İnc.: Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012, s.15.

¹⁸ Tahir b.Hüseyin, a.g.e., s. 14.

bu dünyada yol göstermesi, ahirette ise kurtarıcısı olabilmesi için öğüt vermesinde olduğu gibi- kaleme almıştır. Bu mektubun muhatabı ise oğlu Ebu'l-Abbas Abdullah'tır. 798'de Horasan'da doğan Abdullah, babasının nezaretinde aralarında dönemin meşhur dil âlimleri Yahya b. Ziyad el-Ferra (ö. 822) ve Uyeyne b. Abdurrahman el- Muhallebi'nin de bulunduğu Hocalar nezaretinde son derece iyi yetişmiştir.¹⁹ İlk askeri ve idari tecrübesini el-Cezire isyanlarını bastırmak üzere görevlendirilen babasının yanında kazanmış, babasının bölgeden ayrılması üzerine onun vekili sıfatıyla mücadeleye devam etmiştir. Nasr b. Şebes öncülüğündeki bu isyanın tehlikeli bir hal alması üzerine Me'mun, "gözü pek ve işleri çekip çevirmede mahir ve basiretli olması hasebiyle" onu Rakka ve ardından Mısır valiliğine tayin ederek isyanı bastırmakla görevlendirmiştir (821).²⁰ Tahir b. Hüseyin'in, oğluna nasihatname mahiyetindeki meşhur mektubunu gönderme sebebi, bu atamadır.

Birçok önemli makamda idarecilik ve valilik yapan atalara sahip olan Tahir b. Hüseyin'in, kendisi de Abbasi devletinin önde gelen vali ve komutanlarında biridir. Kendisi gibi bir devlet adamı ve ordu komutanı olan oğlu Ebu'l-Abbas Abdullah'a, bu ciddi ve önemli vazifelerinde yol göstermesi ve üstlendiği sorumluluğun büyüklüğünün hakkını verebilmesi için, hem ahlaki anlamda nefsini yüceltecek, hem de pratik anlamda idaresini kuvvetlendirecek bilgileri barındıran şahsi ve tarihsel öneme sahip bir mektup kaleme almıştır. Müstakil bir ilmi eser olarak yazılmış olmamasına rağmen, nasihatname geleneğinin oluşmasında mektup yazma, önemi yadsınamayacak bir durumdur ve çalışmamızın ikinci bölümünde ele alacağımız Gazâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk* isimli eseri de, mevcut rivayetler muhatabını farklı kişiler olarak belirtse de, mektup örneğinden yola çıkılarak oluşturulmuş bir eserdir. Ayrıca bu mektup, yazılış gayesi ve içerisinde barındırdığı bilgi yelpazesinin genişliğinden dolayı, bu alanda adının anılmasını hak eden bir yapıya sahiptir.

İdarecinin sahip olması gereken olumlu nitelikler ile idaresini dayandırması öngörülen temel dini-ahlaki ilkeleri ele alan siyasi nasihatname literatürünün ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilmesi mümkün olan bu mektubun, tespit edilebilen ilk kaynağı halife Me'mun dönemini anlatan en eski kitaplar arasında yer alan Ebu'l-Fazl İbn Tayfur'un (ö. 893) *Tarihu Bağdad* adlı eseridir. Bahsi geçen mektuba

¹⁹ Tahir b. Hüseyin, a.g.e., s. 15.

²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul: Bahar Yayınları, 1986, c.VI, s.363.

eserlerinde, Ebu Cafer İbn Cerir Taberi (ö. 923), Ebu'l-Hasan İzzeddin İbnü'l-Esir (ö. 1233) ve Abdurrahman İbn Haldun (ö. 1406) gibi alimler kısmi bazı farklılıklarla yer vermiştir.²¹

Tahir b. Hüseyin'in, oğlu Abdullah'a yazdığı mektup, 18. yüzyılda iki Osmanlı alimi tarafından şerh ve tercüme formlarında ulemanın ve siyasilere gündemine taşınmıştır. Mektubu müderrislik, kadılık, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri ve son olarak şeyhülislamlık yapan Damadzade Ahmed Efendi Arapça olarak şerh etmiş, dönemin fetva emini ve Mekke-i Mükerrreme kadılığı görevini deruhte eden Mehmet Selim Efendi ise bu şerhi birtakım tasarruflarda bulunup kendi katkılarıyla zenginleştirerek Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir.²²

Tahir b. Hüseyin, oğlu Abdullah'a yazdığı mektuba, tıpkı Gazâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk* isimli eserinde olduğu gibi, Allah'ın birliğine vurgu yaparak başlar:

*Hamd Allah'a mahsustur. Rasulullah'a salat-ü selam olsun. İmdi tüm noksanlıklardan münezze olan Yüce Allah birdir, ortağı yoktur. Ey oğul, takvaya sarıl. Allah'tan kork, O'nun gözetimi altında olduğunu unutma. Allah'ın gazabını, yani O'nun kızgınlığını mucip olacak davranışlardan uzak dur.*²³

Tahir b. Hüseyin'e göre iman (tevhid) Allah'a karşı insanı kulluk ile sorumlu kılar. Bu mükellefiyetin Allah katında en kıymetli göstergesi de ancak kulun ameli olarak sorumluluğunu bilinçli ve azimli şekilde yerine getirmesiyle gerçekleşir. Tevhitten hemen sonra *takva* kavramının kullanılması bu sebeple manidardır.

Devlet başkanının, kendisine verilen bu görev karşısında minnettar olması ve görevini hakkıyla yerine getirmeye çalışması, onun adına bir vecibedir. Bu sebeple Tahir b. Hüseyin de zaten Allah'a hamd etmeyi gerekli kılan eşsiz insan hayatının, bir de hükümdarlık gibi bir görevle taçlandırıldığında daha da önemli bir noktaya taşındığını ve şükrü gerekli kıldığını vurgulamıştır. Ona göre bir hükümdar için de şükrün en güzel ifası, halkı arasında adalet ile hükmetmekle gerçekleşebilir. Gazâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk* isimli eserinde, Tahir b. Hüseyin'den yaptığı alıntı, bu konunun önemini açıklar niteliktedir:

²¹ Tahir b. Hüseyin, a.g.e., s.7.

²² Tahir b. Hüseyin, a.g.e., s.19.

²³ Tahir b. Hüseyin, a.g.e., s.26.

Abdullah b. Tahir günün birinde babasına sorar:

“Bu devletin idaresi ne zamana dek elimizde kalacaktır?”

Babası cevaben der ki:

“Adalet ve insaf ölçülerine uyduğumuz sürece devam edecektir.”²⁴

Bir hükümdar için halk, Allah’ın kendisine verdiği en kıymetli emanettir. Bu emanete sahip çıkabilmesi için de hükümdarın itikadını muhafaza ederek Allah’ın dinini titizlikle uygulaması gerekir. Bu noktada Gazâlî, Mâverdi ve bu türde eser yazmış diğer alimler gibi Tahir b. Hüseyin de “ahiret,” “sevap” ve “günah” kavramlarıyla hükümdarın sorumluluğunu unutmamasını ve hem kendi hem de halkının hayatını dengelemesi gerektiğini, oğluna öğütlemiştir. Bunun için de idarecinin imanını güçlendirmek adına iyi bir itikadi donanıma ve dünya hayatını düzenlemek için de sağlam bir fıkhi alt yapıya sahip olması gerektiğini savunur. Ayrıca Tahir b. Hüseyin oğluna, ibadetlerine büyük önem vermesini, özellikle de namaz ibadetinde ihlasına ve devamlılığına çok dikkat etmesi gerektiğini öğütlemiştir.

En fazla dikkat etmen gereken konuların başında beş vakit namaz ve cemaate devam gelir. Namazını ise sünnetlerine ve vakitlerine dikkat ederek kaldırmalısın... Riyadan uzak kalarak, yalnızca Allah için namaz kılmalısın. Etrafında bulunan herkesi de namaza teşvik etmelisin. Zira Yüce Allah’ın buyurduğu gibi “Namaz fenalıktan ve kötülükten alıkoyar.”²⁵

Oğluna birçok konuda öğüt veren Tahir b. Hüseyin, bir idareci olarak hayatının her alanında, şahsi meselelerinde, dini yaşantısında ve halkıyla olan münasebetinde Hz. Peygamber’in, dolayısıyla Allah’ın öngördüğü gibi itidal üzere bir hayat benimsemesi gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü orta yolun hedeflendiği dengeli bir hayat, kişiye aşırılıklardan arındırılmış, huzurlu, bereketli ve doyurucu bir ömür vadeder. Bu sebeple Tahir b. Hüseyin mektubunda;

Tüm işlerinde orta yolu yani itidali tutmalısın. Orta yolu tutmaktan daha faydalı, daha emin ve daha faziletli bir şey yoktur. Orta yolu tutmak, doğruluğa ulaştırır. Doğruluk ise başarıya, başarı ise mutluluğa götürür.

²⁴ Gazâlî, *Nasîhat’ül- Mülûk (İmam-ı Gazâlî’den Yönetim Sırları)*, Çev. İbrahim Doğu, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2014, s.133.

²⁵ Tahir b Hüseyin, a.g.e, s.28.

*Dinin doğru bir şekilde yaşanabilmesi ve hidayet üzere bulunmak, ancak orta yolu tutmakla mümkündür.*²⁶

diyerek, bu dünyanın Allah’a kulluktan sonra temel gayesi olan dünya saadetine ancak böyle ulaşılabileceğine duyduğu inancı dile getirmiştir.

Tahir b. Hüseyin’in oğluna öğüt vermeyi hedeflediği mektubu, sadece oğlu Abdullah için değil, dönemin halifesi Me’mun tarafından ve sonraki dönemlerde yetişmiş olan birçok önemli alim tarafından da kıymeti bilinen bir eser niteliği taşımaktadır. İbnü’l-Esir, İslam tarihine kazandırmış olduğu önemli eseri *el-Kamil fi’l-Tarih*’de Tahir b. Hüseyin’in mektubundan övgüyle bahsetmiştir:

*Tahir, oğlu Abdullah için kaleme aldığı mektubunda emirlerin ihtiyacı olan tüm edep, siyaset vb. hususları bir araya getirmiştir. Mektupta güzel ahlaklı olmak teşvik edilmekte, güzel davranışlar sergilenmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu sebeple tüm idareciler ve tüm teb’a burada yazılı olan hususlardan kendilerini müstağni göremezler.*²⁷

b. Ebu Osman el- Câhız ve et-Tâc’ı

Câhız’ın 767-777 yılları arasında Basra’da doğduğu tahmin edilmektedir. İlk kaynaklara dayanarak biyografisini yazan Sendubi’ye göre dedesi Mahbub deve çobanı bir zenci idi. Buna göre Câhız, bir Arap-Zenci melezi olmalıdır.²⁸ Cahız, doğduğu şehirde canlı bir ilim hayatının bulunmasının etkisiyle muhtelif ders halkalarına katılmış, özellikle edebiyat ve tarih alanında kendisini geliştirmiştir. Basra ve Bağdat dışında Humus ve Antakya’yı ziyaret etmiş, *et-Tâc*’ı ithaf ettiği Abbasi devlet adamı ve şair Feth b. Hakan’ın (ö. 861) himayesinde Şam’a gitmiştir. Dil ve edebiyat, kelam, mezhepler tarihi, tarih, siyaset, sanat gibi alanların da aralarında bulunduğu muhtelif konularda ansiklopedik mahiyette çok sayıda eser telif eden Cahız, hayatının son dönemlerini Basra’da geçirmiş, 869 yılında doksan beş yaşlarında iken vefat etmiştir.²⁹

Et-Tac’ın Câhız’a aidiyeti literatürde tartışılmaktadır. Yazdığı kapsamlı bir takdimle bu eseri *Kitabü’t-Tac fi Ahlakî’l-Mülûk* adıyla neşreden Mağrib kökenli bilgin

²⁶ Tahir b.Hüseyin, a.g.e, s.29.

²⁷ İbnü’l-Esir, a.g.e., s.364.

²⁸ Mustafa Şeşen, “Câhız”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1993, c.7, s.24.

²⁹ El-Câhız, *Saray Adabı*, çev. Ali Benli, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s.5.

ve edebiyatçı Ahmed Zeki Paşa (1867-1934), Bağdat'ta kaleme alınan bu kitabın daha ziyade *Ahlaku'l-Mülûk* adıyla meşhur olduğunu ifade etmekte ve bir dizi açıklamayla birlikte *Ahlaku'l-Mülûk* ile *Et-Tac*'ın aynı eser olduğu sonucuna varmaktadır.³⁰

Kısa bir giriş ve dört farklı bölümden oluşan *Et-Tac*, bölümlerinin başlıklarından da anlaşılacağı üzere (örneğin *Hükümdarların Huzuruna Giriş Usulleri ve Bu Sırada Onun Yapması Gerekenler*, *Hükümdarlarla Birlikte Yemek Adabı*, *Nedimlik*, *Hükümdarın Nedimlerinin Vasıfları*), hükümdarla alakası bulunan her kesime hitap eden, insanların devlet yöneticileriyle ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini anlatan bir eserdir.

Eserin mukaddime kısmında Cahız, ayet ve hadislerden, bazı önemli şahsiyetlerin sözlerinden alıntılar yaparak, hükümdara itaat etmenin önemini vurgulamıştır:

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin ve sizden olan ulu’l-emre (idarecilere) de.” (Nisa, 4/59)

*Babek oğlu Erdeşir şöyle demiştir: “Avamın mutluluğu, hükümdarlara boyun eğmeleri ile vaki olur. Hükümdarların mutluluğu ise her şeyin sahibi (olan Allah’a) boyun eğmelerine bağlıdır.”*³¹

Müellifin yer verdiği erdemler arasında diğer İslam siyaset düşüncesi metinlerinde de olduğu gibi, “adaletli olmak” başta gelmektedir:

Hükümdarın herkese, toplumun her tabakasına hakkını vermesi, onun adaletinin göstergesidir. O, tavır ve davranışlarında adalet yolunu takip etmelidir.

Adalet erdemini cömertlik, haya, sır saklamak gibi erdemler takip etmektedir. Hükümdarla halkı arasındaki ilişkilere odaklanan bir metinde hükümdarların halkına kapılarını açması ve onları dinlemesinin önemine vurgu yapılarak; “küçük veya büyük, cahil veya bilgili, hiç kimsenin hükümdarlara gelip derdini anlatmasına engel

³⁰ El-Câhız, a.g.e, s.6.

³¹ El-Câhız, a.g.e, s.16.

olunmamasının”³² salık verilmesi ve adaletli bir yönetime işaret edilmesi, dikkat çekicidir.

Özellikle eserin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde Cahız’ın yer vermiş olduğu alt başlıklardan bazıları, tamamen hükümdarın özellikleriyle ilgilidir. Devlet başkanlarına öğüt veren müstakil bir eser örneği olmamakla birlikte, İslam tarihinde bu geleneğin oluşmaya başladığı ilk dönemde yazılmış olması, bahsi geçen eserden burada bahsetmek için yeterli bir sebep olarak görünmektedir.

c. Mâverdi ve *Nasîhatü’l-Mülûk*’u

Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Mâverdi 364/974-75 yılında Basra’da dünyaya gelmiştir. Babası gülsuyu imalatıyla uğraştığı için Mâverdi lakabıyla tanınmıştır.³³ İslam tarihine konu yelpazesi geniş ve kıymetli birçok eser bırakmış olan Mâverdi, ilk fıkıh eğitimini memleketinde Mu’tezile alimi Abdülvahid b. Hüseyin es-Saymeri’den almıştır. 398 yılından önceki bir tarihte Bağdat’a giderek Ebu Hamid el-İsferayini, Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bafî ve diğer bazı alimlerden ders almıştır. Fıkıh ilminde ihtisas sahibi olan ve kısa zamanda Şafii fıkıhının en şöhretli simaları arasına giren Mâverdi, Nişabur yakınında Ustuva denilen şehre baş kadı olarak tayin edilmiştir. Birçok beldede kadılık görevinde bulunduktan sonra yerleşmek amacıyla Bağdat’a gelmiş ve Bağdat’ta ed-Derbü’z-Za’ferani denilen yere yerleşmiştir. Daha sonraki yıllarda fıkıh ilmindeki derin anlayışı sayesinde kendisine Halife Kaimbiemrillah zamanında Kadıların En Üstünü ünvanı verilmiştir.³⁴

Mâverdi yaygın olarak *Ahkamu’s-Sultaniyye ve’l-Velâyetü’d-Diniyye*, daha şöhretli ismiyle *Ahkamu’s-Sultaniyye* isimli eseriyle akıllarda yer etmiş olmasına rağmen, içerisinde yöneticilere nasihatler barındıran *Nasîhatü’l-Mülûk* isimli eserinin de İslam düşünce tarihi açısından önemi yadsınamaz. Mâverdî’nin bu eseri, kaleme alındığı dönem açısından, siyasi nasihatname literatüründeki ilk kapsamlı eserlerden biridir. Gazâlî’nin *Nasîhatü’l-Mülûk* isimli eserindeki aidiyet tartışmalarının bir benzeri Mâverdi’nin eseri için de gerçekleşmiş ve kitabın ona ait olup olmadığı, birçok alim

³² El-Câhız, a.g.e, s.9.

³³ Cengiz Kallek, “Mâverdî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2003, c.28, s.180.

³⁴ Mâverdî *Siyaset Sanatı (Nasihatü’l-Mülûk)* (Mustafa Sarıbyık’ın Yazdığı Giriş), İstanbul: Özgü Yayınları, 2004, s.21.

tarafından araştırılmıştır. Bu tartışmalar neticesinde eserin Mâverdi'ye ait olduğu genel kanısı, müellifin diğer eserleriyle yapılan kıyaslamalar da delil gösterilerek benimsenmiştir. Bu konuda ciddi ve derinlemesine bir araştırma yapan Muhammed İlâl Seyyinasır eserin Mâverdi'ye ait olduğunu, kitabın yazılış amacını da açıklayan bir ifadeyle şöyle belirtir:

*Ebu'l-Hasan el-Mâverdi bize üç temel eser bırakmıştır. Bunların en meşhuru el-Ahkamü's-Sultâniyye'dir. Ardından onu tamamlayan kişinin davranışı ve ahlaki vicdanı konusunda teori üretmeyi ele alan Edebü'd-Dünya ve'd-Din adlı eseridir. Bu iki çalışmayı ise muhteva olarak Nasihatü'l-Mülûk birbirine bağlar.*³⁵

Nasihatü'l-Mülûk'un bugüne kadar bilinen tek yazma nüshası 96 varak olarak, Paris'te Bibliotheque Nationale Departement des Manuscrits, Catalogue des Manuscrits Arabs, No: 2447'de kayıtlıdır. Nüshanın başında büyük bir ihtimalle müstensih tarafından besmele ile birlikte *Nasihatü'l-Mülûk*'un içinde yer alan on bölümün fihristi çıkarılmış ve bu bölümler konu başlıklarıyla güzel bir tertiple sunulmuştur. Bu varakın başında eserin Mâverdi'ye ait olduğu ve on bölümden meydana geldiği belirtilmiştir.³⁶

Mâverdi *Nasihatü'l-Mülûk* isimli eserine Allah'a hamdden sonra, bu uğraşa girme sebebini ayet ve hadislerle açıklayarak başlamıştır:

Allah, kitap verilenlerden, onu insanlara açıklayacaksınız ve gizlemeyeceksiniz diye ahit almıştı. Onlar ise onu arkalarına atıp az bir değere değiştiler. Alışverişleri ne kötüdür” (Âl-i İmran 3/187)

*Kimin yanında ilimden bir şey bulunur da onu gizlerse kıyamet gününde ağzına ateşten bir gem vurulur.*³⁷

Eserin birinci bölümünde Mâverdi, devlet başkanlarının nasihate ihtiyaç duyduklarını altı ana maddeyle gerekçelendirir. Bazı Acem yöneticilerden, Hz. Ömer ve Aristo gibi önemli şahsiyetlerden nasihatle ilgili özlü sözler nakleder. Aristo: “Sana

³⁵ Mâverdi *Siyaset Sanatı (Nasihatü'l-Mülûk)*, (Mustafa Sarıbıyık'ın Yazdığı Giriş), İstanbul: Özgü Yayınları, 2004, s.48.

³⁶ Mâverdi *Siyaset Sanatı (Nasihatü'l-Mülûk)*, (Mustafa Sarıbıyık'ın Yazdığı Giriş), İstanbul: Özgü Yayınları, 2004, s.43.

³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 499.

nasihatini esirgemeyen kişiden yardım iste” demiştir. Mü’minlerin emiri Hz. Ömer (r.a.) de: “Hatalarımızı bize ulaştıran kimseye Allah merhamet etsin” buyurmuştur.³⁸

Eserin ikinci bölümünde Mâverdi, Allah’ın “Melik” sıfatından yöneticinin “Müluk” ismine geçişindeki bağlantıyı ve bunun önemini açıklayarak, meliklerin konumlarının yüceliğine ve görevlerinin büyüklüğüne vurgu yaparak şöyle der:

*Melik, kendisine gereken faziletleri elde etme anlamında nefsanî ve bedeni isteklerden birçoğunu terk etmedikçe, azametinin hakkını yerine getirerek şükrü küfre, dindarlığı rezilliğe, ilmi cehalete, akli ahmaklığa, cesurluğu korkaklığa, cömertliği cimriliğe, sabrı feryada, övgüyü kötülelemeye, yumuşaklığı katılığa, vakarı hafifliğe, doğruluğu yalana, tevazuu kibre, adaleti zulme, doğruyu hataya, ihtiyatı aceleciliğe tercih etmedikçe gerçek üstünlüğe ulaşamaz. Şüphesiz her kötülüğün kötü bir meyvesi, her iyiliğin ise güzel bir sonucu vardır.*³⁹

Bu ifadeleriyle Mâverdi, eserinin muhatabı olan nasihat ehlinin sergilemesi gereken salih amelleri, kaçınması gereken zıtlarıyla birlikte vererek, kişinin düşebileceği yanlış durumları da belirtmiştir.

Eserin üçüncü bölümünde, devlet başkanının sahip olduğu özelliklerin, yönetimi altındaki halkını da şekillendireceğinden bahsederek birçok devlet liderinden durumu örnekleyen alıntılara yer vermiştir. Özellikle günümüz araştırmaları neticesinde Aristo’ya ait olamayacağı gerekçelendirilmiş olsa da, Aristo’ya atfedilen ve İskender’e hitaben yazılmış olduğu ileri sürülen, devlet yöneticisine nasihatler barındıran mektuptan birçok alıntı yapan Mâverdi, eserinde; “Halkı senin lehine hakkı kabule götüren şeyden kendini düzelt. Halkına edep ve cömertliği göster. Çünkü edep ve infak, halkını olgunlaştırır. Düşmanlarını ve muarızlarını zelil kılar” cümlelerine yer vererek bu konuyu örneklendirmiştir.⁴⁰ Ayrıca kaynağını belirtmemiş olsa da, konuyu veciz bir şekilde özetlemesi açısından şu bilgiye de eserinde yer verir:

³⁸ Mâverdi, a.g.e., s.145.

³⁹ Mâverdi, a.g.e., s.164 .

⁴⁰ Mâverdi, a.g.e., s.184.

Dediler ki: bir adam, zamanın bozukluğundan yana, filozoflardan birine şikayette bulundu. O da; 'zaman sensin, sen düzgün olursan o da düzgün olur, sen bozuk olursan o da bozuk olur' dedi.⁴¹

Mâverdi eserin dördüncü bölümünde; Gazâlî'nin de eserinin birçok yerinde üzerinde durduğu gibi, devlet başkanını dünya hayatının aldatıcılığı konusunda uyarır ve esas olanın ahiret yurdu olduğunu belirtir. Bunu yaparken de çoğu zaman Kur'an'da yer alan, geçmişte ibretlik tecrübeler yaşayan kavimlerin kıssalarından örnekler verir:

Görmedin mi Rabbin nasıl azab etti, Ad'a, o direk gibi (uzun boylu insanlardan ibaret) İrem kavmine? Öyle bir kavim ki memleketler içinde (boy ve kuvvetçe) onun gibisi yaratılmamıştı. (Nasıl azab etti) vadilerde kayaları oyan (ve böylece şehirler kuran) Semud'a? Kalabalık ordu sahibi Firavun'a? (Fecr, 89/6-10)

Âd ve Semûd kavimlerini, Ress halkının ve bunların arasında pek çok nesilleri de helâk ettik. Bunların her birine misaller getirdik, (öğüt almadıkları için) hepsini kırıp geçirdik. (Furkan, 25/38-39)

Eserin beşinci bölümünde Mâverdi, devlet başkanının Allah'a kulluk edişinde dikkat etmesi gereken hususları, takvasını, sahip olması gereken hasletleri sayarak belirtir. Kişisel özelliklerinin de yine teb'asını etkileyeceğini, bu yüzden muttaki bir kul olarak öncelikle dini ilimleri öğrenmeye istekli olması gerektiğini ve din alimlerine her fırsatta danışmasının önemini vurgular. Farabi'nin devlet başkanının filozof olması veya filozoflardan bir danışma meclisi oluşturma düşüncesi, Mâverdi'de 'melik alim olmalı, alimlerden bir meclis oluşturmalı' şeklinde tezahür eder.⁴² Sonrasında şükretmeyi ihmal etmeyen, tevazu sahibi, güçlülere sabredebilen, zorluk anları için ihtiyatı elden bırakmayan, hasetten sakınan, temkinli ve tedbirli olan, orta yolu tutturmayı kendisine ilke edinen bir kul olmasının gerekliliğinden bahseder.

Mâverdi eserinin altıncı bölümünde, devlet başkanının yakın çevresiyle münasebetinin çerçevesini belirler ve özellikle yönetimini miras bırakacağı çocuğuna karşı davranışlarının mahiyetini dile getirir. Çocukların eğitiminin önemli olduğunu belirten Mâverdi, öncelikli olarak dini ilimleri iyi derecede öğrenmeleri gerektiğini,

⁴¹ Mâverdi, a.g.e., s.185.

⁴² Mâverdi, a.g.e., s.77.

bunun için de Arapçaya kuvvetle hakim olmalarının şart olduğunu belirtir. Ayrıca çocuklara eğitim veren kişilerin de özenle seçilmesi gerektiğini, ahlaken ve ilmen üstün meziyetlere sahip olmalarının şart olduğunu ifade eder.

Mâverdi halkın yönetiminin ve genel siyasetin ele alındığı yedinci bölümde, eserin ilk bölümünde belirtildiği gibi, iyi bir yönetimin merhamet ve adaletle sağlanabileceğini ifade ederek, bu hususu Kur'an temelli olarak ele alır, yüce Allah'ın ve Hz. Peygamber'in adalet ve merhametinden devlet başkanının adalet ve merhamet anlayışına geçiş yapar: “Allah, mü'minlere çok merhamet edendir.”(Ahzab, 33/43), “Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir.” (Tevbe, 9/128)

Sekiz ve dokuzuncu bölümlerde mali tedbirlerden ve düşmanlara karşı benimsenmesi gereken tavırlardan bahseden Mâverdi, sahip olunan mal ile ilgili olarak en önemli noktanın, malın helal yoldan mı, yoksa haram yoldan mı kazanıldığı ve nereye, ne şekilde harcandığı olduğunu belirtir.

Eserin son bölümünde ise, Kur'an'da haram olduğu açık bir şekilde belirtilmemiş, fakat alimler tarafından mekruh kabul edilmiş durumlar karşısında, devlet başkanının tercihinin ne olması gerektiği konusundaki görüşlerine yer verir. Mâverdi'ye göre hükümdarın tercihleri her konuda net ve açık olmalıdır. Bu yüzden de Kur'an'da yer alan, ancak açık bir şekilde haram ya da helal kategorisine dahil edilmeyen durumlardan devlet başkanı uzak durmalı ve her zaman helal olana yönelmelidir.

d. Nizâmülmülk ve Siyâsetnâme'si

Tarihe “Nizâmülmülk” olarak geçen Hasan b. Ali b. İshak, Selçuklu Devletinde vezirlik görevi yapmış, tarihteki en büyük siyaset ve devlet adamlarından biridir.⁴³ 10 Nisan 1018 yılında Horasan'ın Tus şehrine bağlı Râdkân köyünde dünyaya gelmiştir. Selçuklu Devleti sultanlarından Alparslan kendisine vezirlik görevi verdiğinde, Abbâsî halifesi Kaimebiemrillah tarafından Nizâmülmülk, Kıvâmüddeve Ve'd-Dîn ve Emîru'l-

⁴³ Canatan, a.g.e., s.99.

Mü'minin lakapları verilmiş, ayrıca Tâcü'l-Hazreteyn, Vezîr-i Kebîr, Hâce-i Büzürg ve Atabekü'l-Cüyûş gibi lakaplarla anılmıştır.⁴⁴

Nizâmülmülk devlet adamlığı vazifesine ilk olarak Gazne Devletinin Horasan genel valisi Ebu'l-Fazl Suri'nin yanında başlamış ve Dandanakan Savaşı sonrasında Selçukluların hizmetine girmiştir. Alparslan'ın Selçuklu Devletinin başına geçmesiyle kariyerinde üst noktalara tırmanan Nizâmülmülk, Alparslan'ın oğlu Melikşah'ın liderliği döneminde de vezirlik görevine devam etmiştir. Böylelikle iki Selçuklu sultanına vezirlik yapmıştır. Melikşah'ın ardından 1092 yılında Bağdat'a doğru hareket ettiği sırada, kendisine muhalif olan bir Bâtînî tarafından 72 yaşında öldürülmüştür.⁴⁵

Nizâmülmülk'ün, hayatı boyunca yaptığı icraatlar, devlet yönetiminde tercih ettiği cesur ve yenilikçi yaklaşımlar, ayrıca karakter olarak üst düzey bir kişiliğe sahip olması, onu hem yaşadığı dönemde hem de kendisinden sonraki tarihsel süreçte, sadece Müslüman dünyanın değil, birçok milletin takdir ettiği bir şahsiyet olmasını sağlamıştır. Onun başarılı bir devlet adamı olarak anılmasının en değerli kanıtı, *Siyâsetnâme* şeklinde meşhur olan *Siyerü'l-Mülûk* adlı eseridir.

Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme* adlı eserinin orijinal dili Farsçadır. *Siyâsetnâme*, devlet kurumlarının teşekkülü, işleyişi, aksayan tarafları, alınacak tedbirler, kurumların daha verimli çalışabilmesi için yapılması gereken yenilikleri konu edinen bir eserdir. Melikşah'ın, devleti en iyi şekilde idare edebilmesi, din ve dünya işlerinde orta yolu bulabilmesi ve devlet başkanlığı görevini hakkıyla yerine getirebilmesi için, bilgili ve alim kişilerden kendisine yol gösterecek ve sorumluluğunu yerine getirmesini kolaylaştıracak bir kitap yazmalarını istemesi üzerine kaleme alınmıştır.⁴⁶

İslam siyasi düşünce geleneği açısından *Siyâsetnâme*'de verilen bilgiler, fikhî bir hüküm kesinliğinde olmayıp, bir tavsiye ve nasihat mahiyetindedir. Bununla birlikte ele alınan her konu, öncelikli olarak Kur'an ve hadis kaynaklı değer yargıları ile geçmiş yönetimlerin tarihî tecrübelerinden yararlanarak işlenmiştir. Devlet başkanlarında bulunması gereken özellikler ile devletin sahip olması gereken temel esaslar titizlikle ele alınmıştır. Nizâmülmülk, hem kendi döneminin siyasi yapısını tanımlayıp en uygun

⁴⁴ Abdülkerim Gözaydın, "Nizâmülmülk" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2007, c.33, s.194.

⁴⁵ Canatan, a.g.e., s.99.

⁴⁶ Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s.304.

devlet teşkilatının nasıl olması gerektiğini açıklamaya çalışmış, hem de iyi bir yönetim için devlet başkanlarına tavsiyelerde bulunmuş, kötü yönetimin dünya ve ahiret açısından taşıdığı tehlikelerden bahsetmiştir.⁴⁷ Bu açıdan bakıldığında *Siyâsetnâme* hem dönemin Selçuklu devleti yöneticileri için bir başucu kitabı, hem de sonraki dönemler için siyasi bir devlet teşkilatı modelidir. Nizâmülmülk eserinde bu durumu şöyle dile getirir:

*Bir tek padişah ve buyruk sahibi yoktur ki bu kitabı görmezden gelsin. Özellikle bu devirde kitap ne kadar sıklıkla okunursa, yöneticilerin din ve devlet işlerindeki teyakkuzları o derece artar ki; dostu ve düşmanı birbirinden ayırmakta ehil kimseler olurlar. Böylece gelecekleri aydınlanır ve isabetli karar verme yetenekleri pekişir... Ülkelerinde yakın-uzak, önemli-önemsiz gerçekleşen ne varsa kendilerinden saklı kalamaz. Böylece Allahü Teâla'nın rızasına ve iki cihanın mutluluğuna erişirler.*⁴⁸

Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde çizilen devlet başkanı modelinde sorumluluk alanı, Gazâli'nin veya Mâverdi'nin tanımlamalarıyla örtüşmez. Selçuklu devleti topraklarında yaşaması ve Selçuklulara vezirlik vazifesi ile bağlı olması, onun bu konudaki görüşlerini etkilemiş olması muhtemeldir. Gazâli ve Mâverdi'nin aksine, Nizâmülmülk devlet başkanını halkına karşı sorumlu görmeyip, yöneticinin sadece Allah'a karşı sorumlu olduğunu belirtir. Eğer halk adil ve iyi yöneticilere sahip değilse, bunun kendi tercih ve hatalarından kaynaklandığını belirtir. Ayrıca bu bakış açısına sahip olmasının başka bir nedeni olarak Nizâmülmülk, devlet başkanının yetkisini halifeden aldığını, bu yüzden sorumluluğunun da ona, yani yöneticiye bu nimeti ihsan eden Allah'a karşı olabileceğini ifade eder.⁴⁹

Nizâmülmülk'ün devlet anlayışının temelini oluşturan unsurlardan biri, başka birçok alimin de vurguladığı gibi, adalettir. O, *Siyâsetname*'sinde, Tahir b. Hüseyin'in adalet anlayışıyla ilgili bilgilere yer vermiş ve bu hususu şu şekilde örneklendirmiştir:

Tahir b. Hüseyin adil bir yönetici idi. Tahir b. Abdullah halka karşı haksızlık yapılmasın diye sadece dindarlara, zahitlere, dünya malını

⁴⁷ Oğuz Tuğral, *Kutadgu Bilig Ve Siyasetname'de Devlet Anlayışı*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.L. Tezi, 2008, s.75.

⁴⁸ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, Çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul; Türkiye İş Bankası Yay., 2018, s.4.

⁴⁹ Menekşe, a.g.m., s.203.

*önemsemeyen ve kişisel çıkarlarıyla meşgul olmayan kimselere devlet idaresinde görev verirdi. Böylece halka bir kötülük ve haksızlık ulaşmaz, hak yerini bulur ve halk huzur içinde hayatına devam ederdi.*⁵⁰

Bununla birlikte Nizâmülmülk, devlet başkanının takva sahibi, öfkesine hâkim olabilen, affedici, anlayışlı, şükretmeyi bilen, kâmil bir mü'min olmasının şart olduğunu, eserinin muhtelif yerlerinde belirtir. Ayrıca diğer siyâsetnâme örneklerinde olduğu gibi, devlet başkanının, âlimlerle sık sık görüşüp istişare etmesinin, yönetimini güçlendireceğinden bahseder. Nizâmülmülk tüm bu bilgilere eserinde yer verirken, pek tabii Kur'an, sünnet ve geçmiş yönetimlerin tecrübelerinden faydalanmıştır. Farklı idarelerde ve farklı devlet kademelerinde edinmiş olduğu tecrübeler, bu eseri ortaya koymasında ve eserinin takdimini yaparken -haklı olarak- kendisine bu kadar güveniyor olmasında büyük rol oynamaktadır. Tüm bu özellikleriyle *Siyâsetnâme*, özgünlüğünü hiçbir dönemde yitirmemiş ve insanlığa devlet teşkilatları ile yönetici tavırları hususunda kıymetli bilgiler vermeye devam etmiştir.

Bu noktada değinmek istediğimiz bir husus da Nizâmülmülk'ün Selçuklu iktâ sistemiyle ilgili yapmış olduğu çalışmalardır. O, Türk-İslâm unsurlarını birleştirmek suretiyle iktâ sistemini geliştirmiş ve daha düzenli bir yapıya kavuşturmuştur. Askerî iktâ sistemi, onun çalışmaları sayesinde, Büyük Selçuklularda ilk defa 1073 uygulanmaya başlanmış ve 1087 yılından itibaren ülkenin her tarafında yaygınlaşmıştır. Nizâmülmülk'ün tarım topraklarını iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etmesi, ülkenin refah düzeyinin yükselmesini ve halkının yönetimden memnun olup devleti desteklemesini sağlamıştır. Sâ mânî ve Gazneli devlet teşkilâtını esas alarak Büyük Selçukluların merkez ve saray teşkilâtını tesis etmiş ve İslâm geleneklerine uygun biçimde mahkemeler kurmuştur.⁵¹ Bu şekilde Selçuklu devletini birçok anlamda hizmetleriyle ihya etmiş, adını, tarihte kendisinden ve başarılarından övgüyle söz edilen bir konuma yükseltmiştir. Böylece birçok siyâsetnâme kaleme alan şahsiyet gibi, geleceğe iyi ve hayırla yad edilen bir isim bırakma arzusunu, kendi adına gerçekleştirmiştir.⁵²

⁵⁰ Nizâmülmülk, a.g.e., s.61-62.

⁵¹ Gözaydın, "*Nizâmülmülk*", s.195.

⁵² Nizâmülmülk, a.g.e., s. 12.

e. Yusuf Has Hacip ve *Kutadgu Bilig*'i

Yusuf Has Hacib'in, günümüz Kırgızistan'ının Çu Irmağı Vadisi'nde bulunan Balasagun'da, 1018 yılları dolaylarında dünyaya geldiği sanılmaktadır. Yaşamı üzerine bilinenler sınırlı olmakla birlikte, eseri *Kutadgu Bilig*'den anlaşıldığı üzere, iyi bir öğrenim görmüş, çağdaş bilimlerin yanı sıra, Arapça ve Farsça da öğrenmiştir. 1068'de memleketinden ayrılıp Doğu Karahanlı Devletinin başkenti olan Kaşgar'a gitmiş ve 1069'da tamamladığı eserini, Hakan Buğra Han'a (ö.1103) sunmuştur. Hakan da onu "Has Hacip" (mabeyinci) yaparak ödüllendirmiştir.⁵³

Türk edebiyatındaki ilk siyasetname olma özelliğini taşıyan *Kutadgu Bilig*⁵⁴, 11. yüzyılda Yusuf Has Hacip tarafından yazılmıştır.⁵⁵ Kitap, dört farklı karakter tanımlaması üzerinden, devlet yönetimiyle ilgili belirlenen konuları anlatmak amacıyla ve karşılıklı diyaloglar aracılığıyla oluşturulmuş, her iki dünyanın da erdemli şahsiyetleri arasında olması gereken devlet başkanının özelliklerini ve halkına karşı görevlerini tanımlayan bir eserdir. Ayrıca bu alanda yazılmış orijinal dili Türkçe olan ve yapısal olarak da anlatımıyla diğer kitaplardan ayrılan özgün bir eserdir.

Yusuf Has Hacip, eserinde ele aldığı karakterler arasında geçen kurgusal olaylarla devlet yönetimindeki kişilere öğütler vermektedir. Bireyin, toplumun ve devletin birbirleriyle olan ilişkilerinin bilgi, akıl, anlayış, erdem ve iyilikle nasıl yönetilmesi gerektiğini anlatmaktadır. Farklı bölümlerde insanın kendini olgunlaştırması, hayatına kattığı anlam, dünya ve ahiret hayatlarında mutluluğa ulaşma yolları ve dünya hayatında başarıya ulaşip iyi bir ad bırakabilmesi için önerilerde

⁵³ Atilla Özkırımlı, "Yusuf Has Hacip", Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul: Cem Yayınevi, 1982, c. 4, s.1238.

⁵⁴ Bu alanda yazılmış ilk eser olma özelliğini farklı bir kitabın taşıdığını savunan bir görüşe göre; Sebüktekin'in *Pendname*'si Türk İslam düşünce geleneğindeki ilk siyasetnamedir. Mahmud Arslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi'nde yayımladığı *Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler* adlı makalesinde *Pendnâme*'yi ele almış ve değerlendirmiştir. Sebüktekin'in *Pendnâme*'si, Farsça yazılmış olmakla birlikte; Firdevsî'nin *Şehnâme*'si, Keykâvus b. İskender b. Kâbus b. Veşmgir'in *Kâbusnâme / Nasihatnâme*'si, Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i ve Nizamulmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinden daha önce kaleme alınmıştır. Bkz. Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Siyaset Kültürü ve Sebük Tegin'in *Pendnâme*'si Üzerine Değerlendirmeler", Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi; IV (II), 2017, s. 377-386.

⁵⁵ Kadir Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014, s.10.

bulunan Yusuf Has Hacıp, kişilerin toplum ve devlet hayatındaki yeri ve görevlerine geniş yer ayırmıştır.⁵⁶

Yusuf Has Hacıp eserine, Gazâlî ve Mâverdi'de ya da Tahir bin Hüseyin'de olduğu gibi, imani konuların öneminden bahsederek başlamamıştır. Gazâlî'nin eserinin ilerleyen bölümlerinde kelami açıklamalara yer verdiği gibi, Yusuf Has Hacıp de, eserine aklın ve bilginin önemini vurgulayarak giriş yapmıştır. Ona göre de insan ile ilgili her konu, aklı ön şart olarak gerekli kıldığından, insanı yaratılmışların en şerefli olanı yapan akıl ile anlayışı mümkün kılan bilgi, sahip olunan en önemli kavramlardır. Eserinde yer alan şu dörtlük ile Yusuf Has Hacıp, konuya verdiği önemi dile getirmiştir:

*İrfan olan yer ululuk kazanır,
Bilgili olan kişi itibar kazanır.
Bilir bilgili olan, anlar arif olan.
Dileğine ulaşır bilenle anlayan.*⁵⁷

Yusuf Has Hacıp, akıl sahibi ve bilgili devlet başkanının ayrıca iyi bir idareye sahip olabilmesi için, anlayışlı bir mizacı da onun adına gerekli görmüştür. Çünkü Yusuf Has Hacıp'e göre anlayış, devlet başkanına, sahip olduğu konumu kazandıran özelliktir. Devlet başkanının akıllı ve bilgi sahibi olması da idaresinin devamlılığını sağlayacak olan özelliklerdir. Hem akla ve bilgiye, hem de anlayışa sahip olan kişi ise *mükemmel insandır*.

Gazâlî'de, Mâverdi'de, Şirazi'de olduğu gibi Yusuf Has Hacıp'e göre de devlet başkanının temel prensiplerinden biri, kendisine iyi bir isim bırakacak nitelikte davranışları benimsemesi ve hidayet üzere bir hayat sürmeye çaba sarf etmesidir. Çünkü iyi davranışlar unutulmadığı gibi, kötü davranışların da insanlar tarafından unutulmayacağına dikkat çeken Yusuf Has Hacıp, sahip olduğu konum gereği sürekli göz önünde olan ve davranışları insanlar tarafından izlenen devlet başkanının, iyi anılan bir isme sahip olmasını gerekli görmektedir. Özellikle insanın faniliği üzerinden bu dünyanın geçiciliğine dikkat çeken Yusuf Has Hacıp, kalıcı olanın, "sahip olunan iyi isim" olduğunu ifade etmiş, devlet başkanına hayatın geçiciliğini hatırlatarak, kişiye sadece yaptığı iyiliklerin fayda sağlayacağını, bu dünyanın sermayesinin ancak işlenen

⁵⁶ Mustafa Kaçalın, "Kutadgu Bilig", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: 2002, c.26, s.478-480.

⁵⁷ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, Haz. Yaşar Çağbayır, Ankara: T.D.V Yayınları, 2012, s.1.

iyi ve güzel davranışlar olduğunu vurgulamıştır. Bu şekilde yaşanan bir hayatın, ancak kişiyi tatmin edeceğini ve onu mutlu edeceğini belirtmiştir.

Devlet başkanlarına sorumluluklarının büyüklüğünü ve sorumluluk alanlarını anlatan eserlerin birçoğunda olduğu gibi, Kutadgu Bilig’de de devlet başkanının, sağlam ve uzun ömürlü bir yönetime sahip olabilmesi için etrafında bilgili kimselerin bulunmasının şart olduğu belirtilmiştir. İki grup insanın saygıdeğer olduğunu belirten Yusuf Has Hacıp, “yönetici” ve “bilgin”lerin toplumun önderleri ve örnek şahsiyetler olduğunu ifade etmiştir.

Eserinde devlet yönetiminde istişarenin önemini de vurgulayan Yusuf Has Hacıp, bilgisine başvuru kişisinin kendi çıkarını ön planda tutmayan, samimi ve bilgili kimselerden seçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü kendi menfaatini her şeyden üstün gören kimseler, içten davranmayacakları için devlet başkanını yanıltabilir ve adaletle hükmetmesine engel olabilirler. Bu yüzden yönetici, yardımcılarını ve fikrini önemseydiği kişileri, akıllı, bilgili ve samimi kişilerden seçmelidir.

Kutadgu Bilig’te en önemli bölüm, devlet başkanının şahsi özelliklerine ayrılmıştır. Yusuf Has Hacıp eserinde “devleti yönetecek kişinin nasıl bir devlet başkanı olması gerektiğini” açıklamıştır. Bu konuda devlet başkanını bilgilendirmek ve ona görevinde yetkinlik kazandırabilmek için, yapması gerekenleri nasihat etmiştir. Devlet başkanı olmanın, yöneticiye Allah tarafından doğuştan bir görev olarak verildiği, yöneticinin ise bu görevin üstesinden gelebilmesi için hassasiyetle davranması gerektiği, uzun bir şekilde anlatılmıştır.⁵⁸

Devlet başkanında akıllı ve bilgili olma ve iyi bir anlayışa sahip olma gibi özellikler yanında; öfkeden kaçınma, ağırbaşlı ve nezaket sahibi olma gibi güzel huyların da bulunmasının önemini vurgulayan Yusuf Has Hacıp, iyi ve adaletli bir yönetimi, bu özelliklerin desteklediğini belirtir. Ayrıca kanaatkar ve sabırlı olmayı, Allah’ın devlet başkanına sunduğu bu önemli görevi idrak etmesi açısından gerekli görür. Sabırlı bir yapıya sahip olan devlet başkanı, hem halkına güven vermiş hem de yönetimini güçlendirmiş olur.⁵⁹

⁵⁸ Adalıoğlu, a.g.m., s.237-251.

⁵⁹ Yusuf Has Hacıp, a.g.e., s.81.

Devlet başkanının yardımcılarının iyi olmasını, iyi bir yönetimin şartlarından biri olarak gören Yusuf Has Hacıp, yönetimin devamlılığını ve başarısını da büyük oranda bu konuyla ilişkilendirerek açıklar. Eğer Allah, bir devlet başkanına uzun ve güçlü bir yönetim nasip etmişse, yöneticinin yardımcılarının bu konuda payı büyüktür. Çünkü işinin ehli, becerikli, akıllı ve bilgili yardımcılarının desteği, devlet başkanının hem yönetim sorumluluğundaki yükünü hafifletir, hem de onu başarıya ulaştırır. Bu yüzden Has Hacıp, özellikle kadılık, vekillik ve vezirlik görevlerine getirilen kişilerin liyakat sahibi, donanımlı kimseler arasından seçilmesinin önemini şu ifadelerle dile getirir:

*Ey hükümdar, şu üç işe seçkin kimseleri ata: kadı, vekil, vezir. Bu üç kişi doğru olursa, halk huzura kavuşur, ülke düzene girer, halk zenginleşir. Halk sana hayır dua eder. Bu işlere bakan kimseler kötü olursa, halkın durumu da kötü olur.*⁶⁰

Gazâlî'nin *Nasihatü'l-Mülûk*'unda üzerinde en çok durduğu konulardan biri olan bu dünyanın geçiciliği ve ahiret hayatının kalıcılığı konusuna da eserinde yer veren Yusuf Has Hacıp, bu konuya devlet başkanını bilinçli kılma ve yönetimini başarıya ulaştırması açısından önem vermiştir. Buna değinirken de geçmişte yaşanmış olaylardan ibret almanın, kişinin ölüm gelmeden önce nefis muhasebesi yapmasının gerekliliğini vurgular:

*Ey hükümdar, Allah bütün işlerinde yardımını esirgemesin. Bu gördüğün içi boş dünya, çok eski bir dünyadır. Şimdi sen hükümdarsın, fakat bu yöneticilik işi sonsuza kadar sürecek değildir. Ona göre şimdiden tedbirini al. Geçmişte yaşayanlar için ne yararlı oldu ise, sen de onu yap. Ölerken onlar ne için pişmanlık duydularsa, sen de ondan uzak dur.*⁶¹

Devlet başkanının, adaletli ve doğruluktan ödün vermeyen bir yönetimi benimseyerek sahip olduğu konumun şükrünü mümkün kılacağını belirten Yusuf Has Hacıp, Gazâlî'nin ifade ettiği gibi, devlet başkanının Allah'a karşı sahip olduğu kulluk bilincinin, onun idaresini de şekillendirip, halkına mutlu bir gelecek vereceğini, ayrıca yönetimini sağlam ve uzun kılacağını belirtir. Devlet başkanının halkı için örnek teşkil

⁶⁰ Yusuf Has Hacıp, a.g.e., s.210.

⁶¹ Yusuf Has Hacıp, a.g.e., s.205.

etmesi sebebiyle, halkından beklediği her türlü güzel davranışı öncelikle kendisinin göstermesinin uygun olacağını vurgular:

*Başkalarının iyi olmasını istersen, önce kendin iyi ol. Devlet başkanı, baştır. Baş nereye yönelirse, bütün insanlar onu takip eder.*⁶²

Devlet başkanının sadece ibadetlerini yaparken aceleci davranmasının uygun olacağını belirten Yusuf Has Hacıp, diğer bütün işlerinde sakin olmasının, aceleci davranmamasının doğru olacağını belirtir. İbadetlerin aksamamasının devlet başkanı için önemli olduğunu, takva sahibi olmanın pratik hayatında yönetimini de güçlendireceğini ifade eder.

f. Sâ'di-i Şîrâzî ve Nasîhatü'l-Mülûk'u

Kaynaklarda Sa'di-i Şîrâzî'nin doğum tarihi kesin olarak geçmese de, *Gülistan*'daki sözlerinden hareketle 1209 yılında dünyaya geldiği anlaşılmaktadır.⁶³ Şîrâzî, Atabek Sa'd b. Zengi'nin mülazımı olan babasının gözetiminde eğitime başlamıştır. Genç yaşta kaybettiği babasının ölümü üzerine, anne tarafından dedesi olan Mes'ud b. Muslih el-Fârîsi tarafından yetiştirilmiş, ilk dini ve edebi bilgileri Şîrâz'da aldıktan sonra öğrenimini tamamlamak için 1223 yılında Bağdat'a gidip Nizamiye Medresesinde ders görmüştür. Bağdat Müstansırıyye Medresesinde hocalık yapan İbn'ül-Cevzi ile *Bostan*'da kendisinden söz ettiği Şehâbeddin es-Sühreverdî'den etkilenmiştir.⁶⁴

Şîrâzî, Bağdat'ta geçirdiği öğrenim döneminin ardından, aynı şehirde kalmaya devam etmiştir. Çağın büyük alimlerinden aldığı ilim ile bilgilerini derinleştirmiştir. Daha sonra İslam coğrafyasının önemli merkezlerinden Hicaz, Irak, Suriye, Lübnan ve Anadolu gibi bölgeleri içine alan uzun bir seyahat dönemi yaşamıştır. Kendi ifadeleriyle: siyah, sarı, beyaz... her ırktan; Müslüman, Yahudi, Hristiyan, Mecusi... her dinden insanlarla görüşüp, tanışmış ve birlikte yaşamıştır.⁶⁵

Şîrâzî'nin 1223-24 yılında başladığı bu uzun yolculuğu 1257 yılında Şîrâz'a dönmesiyle sona erdi. Şîrâz'a döndüğünde Sa'd b. Ebu Bekr b. Sa'd b. Zengi'nin yakın

⁶² Yusuf Has Hacıp, a.g.e., s.207.

⁶³ Şîrâzlı Sa'di, *Hükümdarlara Öğütler (Nasihatü'l-Mülûk)*, çev. Nimet Yıldırım, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016, s.43.

⁶⁴ Mustafa Çiçekler, "Sa'd-i Şîrâzî", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: 2008, c.35, s.405-407.

⁶⁵ Abdurrahman Cami'den naklen, Şîrâzlı Sa'di, a.g.e., s.45.

adamları arasına girdi. Ancak bu onun bir saray şairi olarak sarayda bulunması anlamına gelmiyordu. Salgurlu sarayına bağlı olmakla, o hanedan emirlerini övmekle birlikte, Şiraz'da ya da Şiraz dışında bulunan ünlü kişileri de şiirlerinde överek hayatını özgür olarak irşad ve halka hizmetle geçirmeye devam etmiştir.⁶⁶

Şiraz'da iken hac vazifesini yerine getirip Tebriz yoluyla geri dönen Sa'dî, Tebriz'de Moğol Hükümdarı Abaka Han ile görüşüp ondan saygı görmüştür. Ömrünün son yıllarını Şiraz'ın kuzeybatısında riyâzet ve ibadetle geçiren Şîrâzî'nin ölümüne dair kaynaklarda farklı tarihler verilmişse de son araştırmalar, 27 Zilhicce 691 (9 Aralık 1292)'de öldüğünü tespit etmiştir.⁶⁷

Yaşadığı çağda tanınan ve bilinen bir alim, düşünür ve şair olmayı başaran Şîrâzî, birçok alim ve şairin kendisinden övgüyle söz ettiği önemli bir şahsiyettir. Bunlardan biri olan Seyf-i Fergani, kasidelerinde Şîrâzî'yi "Sultan-i Sohen: Söz Sultanı", onun dünyanın her köşesine erişen şiirlerini de "Bengisu" olarak nitelemekte, şairlikte onun yerini kimsenin tutamayacağını söylemektedir.⁶⁸

Manzum ve mensur olmak üzere birçok eser kaleme alan Şîrâzî'nin yaygın olarak bilinen eserleri *Bostan* ve *Gülîstan*'dır. Fakat *Nasihatü'l-Mülûk*'u, hem bu tür eserlere duyulan ihtiyacı ortaya koyması açısından, hem de edebi yönüyle bu geleneği zenginleştirmesi bakımından, İslam düşünce tarihinde önemi yadsınamayacak bir eserdir.

Hayatının büyük bir kısmını seyahat ederek ve farklı yerlerde farklı insanlardan feyiz alarak geçirmeyi tercih eden Fars edebiyatının büyük şairi Şîrâzî, hem İslam düşünce tarihine hem de dünya tarihine manzum ve mensur türde birçok eser miras bırakmıştır. Şirazi, en çok manzum şekilde yazdığı eseri *Bostan* ve mensur türde yazdığı *Gülîstan* ile şöhretli olsa da, başta hükümdarlar hedef kitle olmak üzere, yöneticilere ve ülke yönetiminde devletin değişik kademelerinde görevli, halk ile iç içe olan kesimlere ulaştırmak istediği öğütlerine yer verdiği *Nasihat'ül-Müluk* isimli eserini, dostlarından birinin isteği üzerine kaleme almıştır. Bazı klasik kaynaklarda adı *Nesâyihü'l-Müluk*

⁶⁶ Safa Zebiullah'tann naklen, Şirazlı Sa'dî, a.g.e., s.45.

⁶⁷ Çiçekler, a.g.m., s.407.

⁶⁸ Şîrâzî, a.g.e, s.47-48.

şeklinde de geçen *Nasihatü'l-Mülûk* (Hükümdarlara Öğütler), Şîrâzî'nin siyaset ve öğüt içerikli, yer yer şiirler ve özdeyişler ile de bezenmiş mensur bir eseridir.⁶⁹

İnsanların erdemli ve mutlu bir hayat yaşamaları için öğüt vermenin önemli görüldüğü ve tarihsel açıdan zengin bir alt yapıya sahip olan günümüz İran topraklarında yetişen Şîrâzî için, bu türden bir eser yazmak, geleneğin devamlılığının bir göstergesidir. Şîrâzî eserinde, Gazâlî ve Mâverdî gibi birçok önemli alim ve devlet adamından alıntılar yapmıştır.

Benzer eserlerde olduğu gibi, Sâdi-i Şirazi de hem eserinin giriş kısmında hem de diğer bölümlerin arasına serpiştirdiği adalet kavramından ve bu kavramın bir hükümdar için ne kadar önemli olduğundan bahseder.

Yüz elli bir bölümden oluşan *Nasihatü'l- Müluk*'ta Sâdi-i Şîrâzî, belli bir düzene bağlı kalmadan, birçok Kur'ani ve ahlaki kavrama değinir ve bu kavramların önemini vurgular. Bunlar arasında en çok tekrar ettiği ve üzerinde titizlikle durduğu kavram, adalettir. Hükümdarın, idaresi altındakilere her durumda adaletle davranması gerektiğini Kur'an'dan ayetlerle ve Enuşirvan gibi devlet adamlarından yaptığı alıntılarla anlatır:

Allah, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Nisa (4/58)

*Enuşirvan'a şöyle sordular: Bu makama nasıl eriştin? O da şöyle cevap verdi: Suçluları bağışlamadım. Suçsuz olanları da asla incitmedim.*⁷⁰

Şîrâzî, Enûşirvan'ın adaletine duyduğu hayranlığı; “adaletiyle bilinen, ancak Müslüman olmayan Enûşirvan” ifadesini kullanarak dile getirmiştir.⁷¹

Şîrâzî'nin birkaç farklı bölümlerde ele aldığı konulardan biri de hükümdarın idaresi altındakilere karşı merhametli ve affedici olmasının önemi ile ilgilidir. Yöneticinin kendisine karşı yapılan hatalarda da aynı yüce gönüllülüğü göstermesinin uygun olacağını belirten Şîrâzî, affedici olmayı bir yönetici için zorunluluk olarak görmüştür.

⁶⁹ Şîrâzî, a.g.e., s.75.

⁷⁰ Şîrâzî, a.g.e., s.88.

⁷¹ Aynı yer.

Şîrâzî'nin, önemini vurguladığı konulardan biri de bu dünya hayatının geçiciliği ve ahiret hayatının ebediliğidir. Ayrıca yine Gazâlî ve Mâverdi'nin eserlerinde olduğu gibi, bilgili ve önder şahsiyetlerin meclislerinde bulunmanın ve onlara danışmanın öneminden bahseden Şîrazi, böyle olduğu takdirde dinin saltanatın emrinde değil, saltanatın dinin emrinde olacağını vurgulamaktadır.⁷²

Şîrâzî, devlet başkanının takva sahibi, yardımsever, cömert, tutumlu, yeri geldiğinde sert, fakat gerektiğinde merhametli, cesaretli, sabırlı, kanaatkar, çalışkan, sevgi dolu ve erdemli olmasının elzem olduğunu ifade eder. Devlet yöneticisinin bu dünyada gerçekleştirebileceği en büyük mutluluklardan birinin, geleceğe ismini iyi bir şekilde bırakmak olduğunu belirten Şîrâzî, bunu şu beyit ile dile getirir:

Zalim kişi çekip gitti, geriye çirkin zulümleri kaldı.

*Adaletli kişi çekip gitti, geriye iyi adı yadigâr kaldı.*⁷³

B. İSLAM DÜŞÜNCESİNDE AHKÂMÜ'S-SULTÂNİYYE GELENEĞİ

Nasîhatü'l-Mülûk tarzında siyasetname yazma geleneğinin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemekle beraber, yaygın kabul mîlâdi 8. yüzyıldan itibaren başladığı şeklindedir.⁷⁴ Devlet yönetimiyle ilgili ahlakî kaygıları dile getirme ve muhatabı ahlakî erdemlerle yüceltme amacı güden bu eser türünü, devleti yönetecek olan devlet başkanının şahsıyla ilgili ahlakî bir durum olmaktan çıkaran ve İslam devlet teşkilâtının nasıl teşekkül etmesinin dînen daha uygun olduğunu belirlemek ve yöneticinin tasarruflarının pratik hayata İslâmî açıdan nasıl yansması gerektiğini bildirmek amacıyla yazılan *Ahkâmü's-Sultâniyye* isimli eserler takip etmiştir.

Ahkâmü's-Sultâniyye alanında yazılan eserler, devlet yönetimini İslâm hukuku kapsamında değerlendiren, yönetim esaslarını fıkıh kurallarına göre aydınlatmayı hedefleyen eserlerdir. Klasik İslâm hukuk sisteminde kamu hukuku-özel hukuk ayırımına yer verilmediğinden, Batı hukukundaki değerlendirmeler ile özel ve kamu hukuku alanına giren konular fıkıh kitaplarında *münâkehât* (aile hukuku), *muamelât* (borçlar, ticaret ve usûl hukuku), *ukûbât* (ceza hukuku) ana bölümleri başlıklarıyla ele alınmıştır. Bununla birlikte, devletin esas teşkilât ve idaresiyle ilgili hükümleri konu

⁷² Şîrâzî, a.g.e., s.80.

⁷³ Şîrâzî, a.g.e., s.77.

⁷⁴ Geyikli, a.g.t., s.39.

alan müstakil çalışmalar yapılmıştır. Bu açıdan devlet başkanı, devletin esas teşkilatı, idarî, malî, kazâî yapısı ve isleyişiyle ilgili hükümlere *el-Ahkâmü's-Sultâniyye* denildiği gibi, bu terim aynı zamanda adı geçen konuları ele alan hukuk dalında ve ilgili bazı eserlere isim olarak kullanılmıştır.⁷⁵

1. AHKÂMÜ'S-SULTÂNİYYE GELENEĞİNİN OLUŞMASININ TEMEL NEDENLERİ

Siyaset üzerindeki anlaşmazlıklar ve devletin tanımı üzerine yapılan tartışmalar, *Ahkâmü's-Sultâniyye* türünde fikhî yönü ağır basan eserlerin kaleme alınmasının iç dinamikleri olarak kabul edilebilir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından, onun yerini alacak halîfenin kim olacağının belirsizliği, bu süreci tetikleyen faktörlerden biridir.⁷⁶ İslam tarihinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların karşılaştıkları ilk sorunun yönetim olması, devlet teşkilâtı ve siyaset anlayışının nasıl olması gerektiği üzerinde çeşitli görüşlerin erken dönemde ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir. Farklı mezhepler ve âlimler tarafından, bazen yönetimle ilgili, bazen de siyasal tercihlerden beslenen kelâmî ve fikhî içerikli görüşler niteliğinde sürdürülen tartışmalar, hicrî 4. ve 5. yüzyıla gelindiğinde teorik bakımdan en gelişmiş ürünlerini vermiştir. Özellikle bu yüzyıllarda yaşamış müelliflerin kaleme aldığı eserler daha sonraki çalışmalara kaynaklık etmiştir.⁷⁷

İslam devlet teşkilatını tanımlama ve sistemleştirme ile devlet başkanının sorumluluk alanlarını belirleme ihtiyacını ortaya çıkaran sebeplerden bir diğeri; Müslümanların belli bir ivme kazanmış, art arda gerçekleştirdikleri fetihlerle birlikte, kısa süre zarfında pek çok ülkeyi sınırlarına dahil etmeleridir. İslam coğrafyasındaki bu hızlı ilerleme, Müslümanları farklı kültür ve geleneklerle karşı karşıya getirmiş, bu süreç de kaçınılmaz olarak, Müslümanların hem yeni irtibat kurdukları kültürlerle, hem de hâl-i hazırda sahip oldukları kendi kültürel miraslarını, İslamî kurallar ile mezcetmelerini zorunlu kılmıştır.⁷⁸

⁷⁵ Abdullah ÇOLAK, *Mâverdi ve El-Ahkâmü's-Sultaniyye'si*, İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Malatya, 2016, c.5, Sayı 1, s.173.

⁷⁶ Canatan, a.g.e., s.9.

⁷⁷ Ömer Menekşe, *İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi Ve Nizâmülmülk Örneği*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2005, c.5, Sayı:3, s.199-200.

⁷⁸ Canatan, a.g.e., s.9.

İslâm düşünce tarihinde kaleme alınan ve özellikle *Ahkâmü's-Sultâniyye* türünde yazılan eserlerde bir yandan siyasal iktidarla ilgili fiilî durum ve uygulamalarda görülen sapmalar İslâmî prensipler ışığında değerlendirilmeye, Kur'an ve sünnete dayanan bir siyaset ve devlet teorisi geliştirilmeye çalışılırken, öte yandan devletlerin içerisinde bulunduğu sosyopolitik şartlar dikkate alınmak suretiyle ve saltanatın baskısı sebebiyle fiilî durum bir anlamda meşrulaştırılmış, devlet anlayışı siyasî gerçekliğin İslâm hukuku açısından yorumlanması ve yönlendirilmesi şeklinde ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra, *Ahkâmü's-Sultâniyye* türünde ortaya konan eserlerde de devlet anlayışı, hukukî idealizmin ötesinde objektif tarihi gelenek ve tecrübeler birikimine dayanan bir müessese olarak da kendisini göstermektedir.⁷⁹ Bu türde yazılmış eserlerin ortaya çıkışıyla ilgili bir başka etken ise Müslümanların kurmuş olduğu devletlerin, coğrafi açıdan bulundukları bölgelerin tarihsel arka planıdır. Özellikle Orta Doğu'da kurulmuş ve İslâmî kurallar ile yönetilen devletlerin, bölgenin geçmişinden etkilenmesi kaçınılmazdır. İlk ve Orta Çağdaki hâkim görüşe göre devlet başkanı, Tanrı'nın yeryüzündeki vekili, halk ise yöneticisine kayıtsız şartsız itaat etmesi gereken, ona hizmet etmekle yükümlü insan topluluğudur. Bu bakış açısı, devlet başkanlarının halkları ile aralarındaki mesafeyi zamanla o kadar büyötmüştür ki, yöneticiler halklarına yabancılaşmış, bu durum da adaletin her daim usulüne uygun bir şekilde gerçekleşmesini sekteye uğratmıştır.⁸⁰

Bütün bunlardan ayrı olarak devleti tabii bir tarihi müessese olarak algılayan ve sosyolojik bir yöntemle devletin düzenlenmesi gerektiğini savunan İbn Haldun gibi âlimler de bu geleneği bakış açıları ve eserleri ile zenginleştirmişlerdir.⁸¹

Çalışmamızın bu kısmında öne çıkmış bazı *Ahkâmü's-Sultâniyye* örneklerini ele alıp, bu alanda yazılmış eserlerin *Nasîhatü'l-Mülûk* tarzında kaleme alınmış eserlere nisbetle, İslâm düşünce tarihindeki hangi boşluğu doldurma amacıyla olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Burada konumuzun aslından uzaklaşmamak ve çalışmamızın bütünlüğünü bozmamak için; Mâverdî, Ebû Yâ'lâ el-Ferra ve Bedreddin ibn Cemaâ örneklerinden eserleri ile birlikte bahsetmenin yanı sıra; İbn-ü Teymiyye'nin "*Es-Siyâsetü's-Şer'iyye*", Fazlullah b. Ruzbihân el-Huncî'nin "*Sülûku'l-Mülûk*" ve

⁷⁹ Menekşe, a.g.m., s.198.

⁸⁰ Canatan, a.g.e., s.10.

⁸¹ Menekşe, a.g.m., s.199.

Taşköprülüzâde'nin “*Şerhu'l-Ahlâkı'l-Adûdiyye*” isimli eserlerinin de bu geleneğin önemli eserlerinden olduğunu belirtmeyi uygun görüyoruz.

2. BU GELENEĞİN ÖNEMLİ ŞAHSİYETLERİ VE ESERLERİ

a. Mâverdî ve *el-Ahkâmü's-Sultâniyye'si*

Çalışmamızın birinci başlığında *Nasihatü'l-Mülûk* isimli eseriyle kendisine yer verdiğimiz Mâverdi'nin, İslam düşünce tarihinde daha çok bilinen ve müellifini de şöhretli kılan eseri, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*'dir. Devlet başkanlığının, İslam hukukunun konu alanına giren kısımlarını aydınlatmak ve yöneticilere idarelerinde uymaları gereken dîni vecibeleri açıklamak amacıyla yazılmış, mevcut gelenekteki ilk sistemli eser olması, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*'yi diğerlerinden ayırmaktadır. *Nasihatü'l-Mülûk* tarzında yazılmış eserlerden farklı olarak muhatabına, sadece ahlaki konularda yol göstermeyi değil, daha çok İslam hukukuna göre, devlet yönetimi ve devlet başkanının görevlerini tarif etme amacıyla yazılmış Mâverdi'nin eseri, günümüzde birçok dile tercüme edilmiş ve halen İslam amme hukukuna ilgi duyan kişilerce kıymet verilen bir eserdir.

İslamiyet devlet yönetimiyle ilgili tüm hususları, Kur'an'ın muhtelif ayetlerinde ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Fakat Mâverdî, kendisinden önceki fıkıh kitaplarında devlet idaresine dair yazılmış olan dağınık bilgileri *Ahkâmü's-Sultâniyye*'sinde bir araya getirerek idarecilere yardımcı olmak niyetiyle kitabını telif etmiş ve İslam hukukunun âmme hukuku alanıyla ilgili bölümünü tamamlamıştır. Bu yönüyle kitabın, alanında yazılmış en orijinal eser olduğu görüşü, yüzyıllar boyunca hakkında yapılmış araştırma ve çalışmalarla bir anlamda kanıtlanmıştır. Bunların yanında *Ahkâmü's-Sultâniyye*, fıkıh kitaplarında düzensiz bir şekilde bulunan veya ayrı başlıklar altında ele alınmış olan konulardan birçoğunu amme hukukuna eklemiştir. Örneğin İslam devleti, arazi hukuku, otlaklar, yaylalar, kışlaklar, sular, arazi işlenmesi, farklı hükümlere tabi olan beldeler, ganimetler, vergiler, namaz imamlığı gibi. Mâverdî, bu gibi konuları eserinde düzenli bir sistematikte ele almış ve teferruatlı bir şekilde açıklamıştır.⁸²

⁸² Hakkı Aydın, “*İslam Hukuku, Devlet Ve Ahkam-ı Sultaniye İlişkisi*”, Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, c.5 s.21-22.

Mâverdî devlet başkanlarına siyaset sanatı hakkında bilgi verme amacıyla başka eserler de kaleme almıştır. Onun *Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer fî Ahlâkı'l-Melik ve Siyâseti'l-Mülk* adlı eserleri din-devlet ilişkileri, bayındırlık, asayiş, askerî ve malî yapılanma gibi görevleri, âdil yönetimin temelleri, devlet başkanlarının yardımcıları ve görevleri ile halkla ilişkiler konularını içermektedir. *Ḳavânînü'l-Vizâre ve Siyâsetü'l-Mülk (Edebü'l-Vezîr)* adlı eseri ise vezirlik makamı ile ilgili genel bilgileri içermektedir.⁸³

İslâm'da hükümet ve devletin siyasî nizamı meselesi önce felsefeciler ve kelâmcılar, sonra da hukukçular tarafından tartışılmıştır. Mâverdi siyasî düşüncesini, İslam hukuku temeli üzerine, Asr-ı Saadeti ve Hulefâ-yi Râşidîn'inin belirlediği çerçevede ele almış ve geliştirmiştir. Bu nedenle, devlet idaresine ontolojik-epistemolojik-aksiyolojik bütünlük içinde yaklaşan Mâverdî, ilk dört halifenin seçim yöntemlerini esas alan bir yönetim şekli geliştirmiş ve din, ırk, dil ve kültürleri farklı insanları bünyesinde barındıran İslâm devletinin birliğini ve bekâsını korumaya çalışmıştır.⁸⁴

Siyasetnâmelerde, eski İran-Hind idare kavramlarının yanı sıra, yönetim anlayışlarının da tesirini hissetmekteyiz. Örneğin, kadim kültürlerde din-devlet ilişkilerinde din temelli bir devlet anlayışı hakimdir. İslam öncesi dönemde İran, Hind ve Yunan kültürlerinde dinin devlet tarafından korunması görüşü yaygın ve temel bir anlayıştır. İslam düşünce geleneğini zenginleştiren birçok Siyasetnâmede -ki bunlardan bazıları Mâverdî, Turtûşî, Zencânî'nin eserleridir-, geçmiş kültürlerle ait bu anlayışın etkileri görülmektedir. Mâverdî'nin *El-Ahkâmü's-Sultâniyye*'sinde bu yaygın kanaat yer almaktadır. Örneğin Mâverdî *Teshîlü'n-Nazar* isimli eserinde, eski İran Kısrası Erdeşir b. Babek'in "Ahd" isimli vasiyetnâmesinden şu alıntıyı yaparak din ile devlet arasındaki ilişkiye yönelik bakış açısını dile getirmiş, İslam anlayışındaki "Devlet başkanının, Peygamber'in vekili olarak, dinin korunması ile görevli olduğu" ilkesi ile bağdaştırmıştır.

Din ve devlet ayrılmaz bir bütündür; birinin yardımı olmadan diğerrinin ayakta durabilmesi mümkün değildir. Çünkü din temel, devlet ise onu

⁸³ Adalıoğlu, "Siyâsetnâme", s. 304.

⁸⁴ Cengiz KALLEK, *Mâverdî'nin Ahlâkî, İctimaî, Siyasî Ve İktisadî Görüşleri*, Divan İlmi Araştırmalar Dergisi, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yay., 2004, c.2., Sayı.17, s.236.

*koruyan bir askerdir. Devletin bir temeli olması gerektiği gibi, bu temelin de koruyucu bir muhafıza ihtiyacı vardır. Koruması olmayan şey yıkılmaya mahkumdur.*⁸⁵

Mâverdi'nin belli bir sistem üzere kaleme aldığı ve bir siyaset kitabı olan *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*'de açıkladığı esasları ele alırken izlediği yol önemlidir. Çünkü devleti ve devlet başkanını, İslamî çerçevede ele alan Mâverdi'nin görüşleri, İslam hukuku alanıyla ilgilidir ve bu alanda eser kaleme alan kişinin sahip olduğu mezhebî görüş, muhatabın bu eserden bilinçli bir şekilde faydalanabilmesi için bir zorunluluktur. “Şâfiî mezhebinin hafızı” olarak nitelendirilecek düzeyde Şâfiîlik mezhebiyle ilgili bilgi birikimine sahip olan Mâverdi,⁸⁶ eserindeki konuları ele alırken, bahsi geçen konuyla alakalı dönemin meşhur mezheplerinde fikir ayrılıkları varsa, bu görüşlerin tümüne yer vermeye çalışırken, temelde bir farklılığın bulunmadığı durumlarda ise Şâfiî mezhebine göre değerlendirmeler yapmıştır. Fakat bu değerlendirmelerin bile yeterli olmadığı ve Mâverdi'nin eserinde genel bir Şâfiî bakış açısının görülmesi eleştirilmiştir. Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî'nin ihtisar ettiği bildirilen *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'de, Hanbelîler'in görüşlerine hemen hiç yer verilmemesi, bu mezhebin mensubu olan Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ'yı, aynı adlı bir başka eser kaleme almaya yöneltmesiyle ilgili rivayetler mevcuttur.⁸⁷

Mâverdi'nin eseri, yirmi bölümden oluşur ve bu geleneği şekillendirdiği, aynı isimle olmasa bile, ele aldığı konu başlıkları ile yazılış gayeleri açısından derinden etkilediği diğer eserlerin genelinde olduğu gibi, İslam hukukunda devlet başkanının hangi esaslar göz önünde bulundurularak belirlendiğini ve yöneticinin sahip olması gereken özellikleri dile getirerek başlar. Çalışmamızın temel konusu Gazalî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u olmakla birlikte, bu eserler de devlet başkanları için kaleme alındığından, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*'nin özellikle devlet başkanının sahip olması gereken hasletlerden bahsettiği birinci bölümünü değerlendireceğiz.

Mâverdî'nin yönetici profili Fârâbî'de olduğu gibi, İslâm filozoflarınca vurgulanan “devlet başkanı toplumu için ahlâkî bir model olmalıdır” şeklindeki meşhur Platoncu kuralı andırmaktadır. Ancak o, Fârâbî'nin aksine filozof-hükümdarın

⁸⁵ Mâverdi, *El-Ahkâmü's-Sultaniyye*, a.g.e., s.52; Adahoğlu, “*Siyasetnâmeler'in Klasik Kaynakları*”, s.14

⁸⁶ Kallek, “*Mâverdi*”, s.181.

⁸⁷ Kallek, *Mâverdi'nin Ahlâkî, İctimaî, Siyasî Ve İktisadî Görüşleri*, s.228.

gerekliliğini savunacak kadar Platoncu görüşü desteklemez. Mâverdi, halkına kıyasla devlet başkanının ahlakını yücelten erdemlere daha çok sahip olması gerektiğine inanır. Bu görüşünde ise avam-havas ayırımcılığının genel kabul gördüğü Abbâsî sosyo-politik kültür ortamından etkilendiği düşünülebilir. Ayrıca yönetici adaylarında nesep (Kureyşîlik) şartı aramasında, hem soydan gelen fitrî erdemlerin baskınlığına, hem de devletin kuruluşu ve bekâsında soyun önemine inandığını göstermektedir.⁸⁸

Mâverdi, adaletli, dîni konularda ictihadda bulunabilecek oranda ilmi birikime sahip, fiziksel özellikler bakımından sıhhatli, ülke yönetimiyle ilgili bilgi ve tecrübeye sahibi, ülkesini düşman saldırılarından koruyacak kadar güç ve cesarete sahip, nesep bakımından da Kureyş soyundan olan her şahsın, devlet yöneticisi olabileceğini ifade eder.⁸⁹ Mâverdi devlet başkanının Kureyş soyundan gelmesi konusunda daha özgür bir düşünce tarzını benimseyen ve gerekli özelliklere sahip olan bütün Müslümanların yönetici olabileceğini savunan Hâriciyye ve Mûtezile'nin görüşünden bu noktada ayrılır.⁹⁰

Mâverdi eserinde, devlet başkanını, halkını idare ettiği ve Hz. Peygamber'e halef olduğu için "*halife*" olarak isimlendirir ve bu kelimeyi tercih etme sebebini de ayrıntılı bir şekilde açıklar. Bazı görüşlerin aksine, Kur'an'da yer alan; "Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur." (En'am/165) ayetinde geçen halife kelimesini, devlet başkanının "Allah'ın halifesi" olarak tanımlanması anlamına gelmediğini belirtir. Çünkü ancak ölen veya kaybolanların halefinin olabileceğini, Allah'ın ise varlığının ezelî ve ebedî olmasından dolayı, bu şekilde bir kullanımın uygun olmayacağını ifade eder. Bu sebeple Mâverdi, devlet başkanını "Peygamberin halifesi" olarak görür.⁹¹

Mâverdi'nin devlet başkanına yüklemiş olduğu "Peygamberin halifesi" olma misyonu, onun İslam dinini koruyup yayması ve Müslüman toplumu yönetirken takınması gereken tutumları içermektedir; Yönetici, devletin lideri olmakla dünyayı, Peygamberin halifesi olmakla ise dini temsil eder. Bu sebeple devlet başkanı, dînî ve dünyevî olmak üzere iki yönlü sorumluluğa sahiptir.⁹² Mâverdi, devlet başkanının

⁸⁸ Kallek, a.g.m., s.232.

⁸⁹ Mâverdi, *El-Ahkâmü's-Sultaniyye*, s.31-32.

⁹⁰ Kallek a.g.m., s.237.

⁹¹ Mâverdi, a.g.e, s.52.

⁹² Kallek, a.g.m., s.237.

yöneticilik vazifesinin tanınmasını, halkı için vacip kabul eden görüşü benimsemiştir. Dünyaya ait olan hukuki işler de akıl yoluyla yürütüleceği için, devlet başkanına destek vermenin aklen bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir.⁹³

Edebü'd-Dünya ve *Teshîlü'n-Nazar* isimli eserlerinde de yer verdiği gibi Mâverdi, devlet başkanını İslam devletinin lideri, yöneticisi olarak görse de, tek ve mutlak güç olarak kabul etmemektedir. Mâverdi'nin devlet ve devletin yöneticisiyle ilgili savunduğu fikirlerde; üstlendiği ilâhi vazifeye rağmen, devlet başkanının baş kadıdan daha fazla ictihad yetkisine sahip olmayışı, vezir kurallara uymayan bir iş veya harcama yaptığında devlet başkanının bunu durdurmaya hakkının olmayışını savunması, bunu ortaya koymaktadır. Buna başka bir örnek de, vezir eğer devlet başkanının, Allah'ın belirlediği sınırları aştığını ve Allah'ın emirleriyle yöneticinin tasarruflarının çatıştığını müşahade ederse, "Hâlik'a isyanda, mahlûka itaat yoktur" kuralını kabul etmesi ve buna göre hareket etmesidir. Devlet başkanı, bu görevi kabul etmekle, vermiş olduğu sözleri yerine getirmelidir. Çünkü yönetici, dünyevi konularda halkına, dîni hususlarda ise Allah'a karşı sorumludur.⁹⁴ Ayrıca devlet başkanının ölümüyle görevdeki kadıların görev tanımlamalarının değişmeyeceğini belirterek, yargının bağımsız ve devlet başkanının gölgesinden arındırılmış olması gereğini ifade etmiştir.⁹⁵

b. Ebû Yâ'lâ el-Ferrâ ve el-Ahkâmü's-Sultaniyye'si

990 tarihinde Bağdat'ta doğan Ebû Yâ'lâ el-Ferrâ, meşhur bir Hanbelî hukukçusu, kelâm âlimi, muhaddis ve müfessirdir. Ebû Ya'lâ, hocasının yönlendirmesiyle meşhur Hanbelî hukukçusu İbn Hâmid'den fıkıh dersleri alarak bu mezhebi benimsedi. Çıktığı hac yolculuğu sırasında kendisini vekil bırakan hocası İbn Hâmid'in ölümünden (1012) sonra onun meclisinde öğrenci yetiştirmeye ve fetva vermeye başladı. Kâimbiemrillâh, İbn Mâkûlâ'nın ölümü üzerine (1055) boşalan Dârülhilâfe ve Harim kadılığı görevini son derece güven ve saygı duyduğu Ebû Ya'lâ'ya teklif etti. Önce olumsuz cevap verse de Ebû Ya'lâ, ısrarlar üzerine tören alaylarına, sultanı karşılama merasimlerine katılmamak, saraya çıkmamak, sorumlusu olduğu Nehrülmualâ ve Bâbülezc'deki kaza merkezlerine de ayda birer gün gitmek şartıyla bu görevi kabul etti. Aslında Harim kadılığına Ebü't-Tayyib et-Taberî gibi

⁹³ Canatan, a.g.e.,s.71.

⁹⁴ Kallek., "*Mâverdi*", s.183.

⁹⁵ Mâverdi, a.g.e., s.143.

değerli bir âlimin adaylığı söz konusu iken, Kâimbiemrillâh'ın Ebû Ya'lâ'yı tercih etmesi onun fıkıh ilmine ve adalet anlayışına ne kadar saygı gösterdiğinin bir kanıtıdır. Ardından Harim kadılığına Harran ve Hulvân kadılığı da eklendi. Bütün bu görevleri ömrünün sonuna kadar sürdüren Ebû Ya'lâ, ilmî ehliyeti, sağlam şahsiyeti ve titiz hizmet anlayışıyla halifenin sürekli artan güven ve iltifatına mazhar olmuştur.⁹⁶

Ebû Ya'lâ'nın *el-Ahkâmüs-Sultâniyye*'si onun en meşhur eseridir. Bu eserle ilgili en önemli bilgi kaynağı, *Ahkâmü's-Sultâniyye*'nin mukaddimesidir. Ebû Yâ'lâ eserinin mukaddimesinde, *el-Mu'temed fî Usûli'd-Dîn* isimli başka bir kitabındaki imâmet bölümünden kelâm ile ilgili tartışmaları çıkararak, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'de devlet başkanlarıyla alakalı hususları fıkıh ilmini göz önünde bulundurarak yeniden ele aldığını belirtmiştir. Ebû Yâ'lâ'nın kitabının telif sebebiyle ilgili olarak yaptığı bu açıklamaya ilaveten, Mâverdi'nin eserinde özellikle yer vermediği Ahmed b. Hanbel'in bu konularla ilgili görüşlerini açıklamaya duyduğu istek de önemli bir etkidir.

Ebû Yâ'lâ da tıpkı Mâverdi gibi, eserinin temel kaynakları olarak, Kur'an, sünnet ve Hülafâ-i Râşidin'in uygulamalarını kullanmış, fakat Mâverdi'nin yaptığı gibi mezheplerin ihtilâfa düştüğü konularda her mezhebin görüşünü ele almak yerine, sadece Ahmed b. Hanbel'in fikirlerine yer vermiştir. Ayrıca Emevi ve Abbasî Devletlerinde benimsenen uygulamalardan da bahsetmeyen Ebû Ferra, eserinde siyâsetnâmelerde sıklıkla görülen bir tercih olan şiir kullanımına da yer vermemiştir.

Ebû Yâ'lâ'ya göre Müslümanların kendilerine bir yönetici tayin etmeleri aklen değil, naklen gerekli bir durumdur. Devlet başkanının ehlü'l-hal ve'l-akd'in yapacağı seçimle belirleneceğini ifade eden Ebû Yâ'lâ, yöneticinin vasıflarını tanımlarken Şîa'nın görüşlerine de eserinde yer vermiştir. Ebû Yâ'lâ'ya göre Şîa'nın “*gâib imam*” görüşü hiçbir temele dayanmaz. Çünkü gâib imamın, halkı yönetip sevk ve idarede bulunması mümkün değildir. Zira imam, hakkı yerine getirip bâtil görüşlerle mücadele etmek, Müslümanları düşmanlara karşı korumak, mazlumun hakkını zalimden almak, helâl ve haram olan şeyleri açıklamak gibi hususları gerçekleştirmek için tayin edilir.⁹⁷ Ayrıca imametın akıl ile değil, nakil ile sâbit olması gerektiğini Ahmed b. Hanbel'in şu ifadeleriyle beyân etmiştir:

⁹⁶ Cengiz Kallek, “*Ebû Ya 'Lâ El-Ferrâ*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1994, c.33, s.253.

⁹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “*Ebû Ya 'Lâ El-Ferrâ*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1994, c.10, s 253.

İnsanları yöneten bir imam olmadığı zaman, fitne zamanıdır. Ayrıca Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Ashâbın ihtilafa düşmesi, imametın vüçûbiyetinin delillerindendir.

Bu açıklamalarda da görüldüğü gibi, Ebû Yâ'lâ, Mâverdi gibi, Müslümanların kendilerini idare edecek olan bir devlet başkanı belirlemelerinin farz-ı kifâye olduğunu belirtmiştir.⁹⁸

Ebû Yâ'lâ'nın devlet başkanında aradığı dört temel özellik vardır. Bunlar: a) Devlet başkanının Kureyş soyundan gelmesi, b) Hürriyet, ilim, akıl, irade gibi kadılık vasıflarına sahip olması, c) Savaş becerisine, yönetim ve hadleri uygulamaya muktedir olması, d) İlim ve dindarlık konularında toplumun en üst seviyedeki şahsiyeti olması.

Ebû Yâ'lâ, devlet başkanını bu özelliklerle vasıflandırmış olsa da, bu özelliklerin mükemmel bir şekilde kendisinde bulunmadığı yöneticiye de itaati şart görmüştür. Bir şekilde devlet başkanı sıfatını elde etmiş kişi, âdil, âlim ve fazîlet sahibi olmasa da, toplumda kötülüğün ve kargaşanın artmaması için ona itaat etmek şarttır. Ancak insanlar devlet başkanını eleştirmekte serbesttir.⁹⁹

c. Bedreddin İbn Cemâa ve Tahrîrü'l-Ahkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslam'ı

1241 yılında Hama'da dünyaya gelen Bedreddin İbn Cemâa, ilköğrenimini muhaddis, fâkih ve sûfî olarak tanınan babası Ebu İshak İbrahim'den görmüştür. Âlim atalara ve nüfuzlu bir soya sahip olan İbn Cemâa, bu iki imkânı, dönemindeki insanlara faydalı olmak ve yeri geldiğinde onları bir din âlimi hassasiyetiyle bilgilendirmek için verimli bir şekilde kullanmıştır.¹⁰⁰

Şafiî mezhebine mensup olan İbn Cemâa, Müslüman toprakların dağıtıldığı ve İslam devletinin âkibetinin belirsiz bir hale geldiği Moğol istilâsı sonrasında ortaya çıkan siyâsi belirsizliği, hem döneminin şartlarını göz önünde bulundurarak hem de İslâmî kuralları kendisine rehber edinerek tahlil etmiştir.¹⁰¹ Bir mukaddime ve on yedi bölümden oluşan eserinde, imâmet, hilâfet, vezirlik, devlet başkanı olabilmenin şartları, yöneticinin vasıfları, halkın devlet başkanına karşı sorumlu olduğu durumlar ile cihad

⁹⁸ Musa Kazım Bakır, a.g.t., s.27.

⁹⁹ Musa Kazım Bakır, a.g.t., s.28-29.

¹⁰⁰ Cemil Akpınar, "Bedreddin İbn Cemâa", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1999, c.19, s.388.

¹⁰¹ Canatan, a.g.e., s.225.

ve ganîmet taksiminde dikkat edilmesi gereken hususlara değinir. El-Melikü'l-Eşref Halil için yazıldığı sanılan kitap, Müslümanların tarihsel olarak zor vakitlerden geçtiği bir dönemde, İslâm'ın siyasî düşüncesini yenileme çabası yanında, zamanındaki yönetim biçimleri hakkında değerlendirme yapması bakımından da büyük öneme sahiptir. İbn Cemâa'nın bu eseriyle İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*'si arasında hilâfet konusuyla alakalı ortak noktaların bulunması da önemlidir.¹⁰²

Bedereddin İbn Cemâa, eserinin ilk bölümünde, imametin tanımı, devlet başkanı ve halifenin görevi ve yetki alanları, yöneticiye yardımcı olan kişilere ait hususlar gibi siyâset konularına ve tüm siyâsi nasihâtname örneklerinde olduğu gibi devlet başkanının adaletle hükmetmesinin ve âlimlere yakın olup onlara danışmasının gerekliliğinden bahseden ahlâki kurallara yer verir. Devlet başkanlığını (imâmeti) iki farklı durum ile tanımlayan İbn Cemâa'ya göre imâmet ya *ihtiyârî* ya da *cebrî*dir. Bir kişinin devlet başkanı olması için kendisinde şu on vasfı bulundurması zarûridir: Erkek, hür, ergin, akıllı, Müslüman, âdil, cesur, Kureyş soyundan olması ve idaresindeki halkı yönetebilecek ve gerekli ıslahatları yapabilecek yetenekte olma. Eğer bu şartları taşıyan bir devlet başkanı doğal olarak bulunmadığı takdirde, aynı şartlara sahip olan başka biri yöneticiliğe aday olabilir ki dînen bu türden bir imâmetin tanınması da halk üzerine vâciptir.¹⁰³

İbn Cemâa, devlet başkanını halkına karşı birçok konuda sorumlu görürken, halkın da yöneticisine karşı görevlerinin olduğunu belirtir. Bunlardan birincisi halkın devlet başkanını, yönetici olarak kabul etmesi ve ona itaat etmesidir. Diğer birçok siyâsetnâmede olduğu gibi “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygambere ve sizden olan idarecilere de itaat edin.” (Nisa/59) ayeti ile bu durumu gerekçelendiren müellife göre devlet başkanı Allah'ın belirlediği hukukî çerçeveyi davranışlarıyla ihlâl etmiyorsa, halkı için her durumda ona tâbi olmak bir zorunluluktur. Ayrıca devlet başkanına gerektiğinde nasihat etmek, açık ve gizli şekillerde ona yardımcı olmak, devlet görevlilerinin memuriyetleri esnasındaki tasarruflarını ona bildirmek, tehlikeli

¹⁰² Akpınar, a.g.m., s.388.

¹⁰³ Bedreddin İbn Cemâa, *Adl'e Boyun Eğmek: Ehl-i İslam'ın Yönetimi İçin Hükümler*, çev. Özgür Kavak, Klasik Yay., İstanbul: 2010, s.36.

durumlardan kendisini haberdar etmek gibi hususlar da, halkın devlet başkanına karşı görevlerindendir.¹⁰⁴

İbn Cemâa da eserinde, Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde olduğu gibi, devlet başkanları için *Sultan*, İslâm âleminin önderliği makamı içinse *Halîfe* ünvanlarını kullanır. Müslümanların lideri olan halîfenin, hâkimiyetini sıhhatli kılabilmesi için kendisine bağlı olarak, farklı bölgelerin idare ve düzenleri için sultanlar görevlendirebileceğinden bahseder.¹⁰⁵ Eserinde birçok farklı kavramın kökenine inerek, konuları açıklamayı tercih eden İbn Cemâa, sultan kelimesinin de kökeninden bahsederek, devlet başkanlığı makamının önemini açıklar:

*Sultan, melikliği ve kudreti dolayısıyla ya da Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren kesin delil olması hasebiyle "sultan" olarak isimlendirilmiştir. Nitekim nasıl bir beldede iki sultan hükümler olduğunda işler yolunda gitmezse, mevcûdatta iki ilâhın varlığı durumunda da işler düzgün olmaz.*¹⁰⁶

İbn Cemâa eserinde, diğer siyâsi nasihatnâmelerde olduğu gibi, devlet başkanının âdil olmasından, Allah'a itaat edip kulluk vazifelerini tam yerine getirmesi gerektiğinden, âlimlerden nasîhat dinlemesinin ve devlet yönetiminde karar vermeden önce bilgili kişilerle istişâre etmesinin öneminden özellikle bahsetmiştir. İbn Cemâa'nın, ele aldığı konularla ilgili yapmış olduğu çıkarımlar, ahlakî konulara ne derece vâkıf olduğunun da bir kanıtıdır.

Kitabın önemli bir kısmının cihad ile ilgili konulara ayrılmış olması, bir anlamda diğer siyâsetnâme örneklerinden farklılık arz etmektedir. İbn Cemâa cihadın Müslümanlar açısından taşıdığı önem, cihada nasıl hazırlık yapılacağı, savaşın İslâmi açıdan hangi hükümlere bağlı olarak meşruiyet kazandığı ve ganîmetlerle ilgili hususlara eserinde ayrıntılı bir şekilde yer verir. Bunun sebebi, eserin çevirisini yapan Özgür Kavak'ın giriş yazısında bahsettiği tarihsel olaylar ile alakalandırılabilir:

Müellif, eserini bir Memlûk sultanı için yazmıştır. Ayrıca yaşadığı yıllarda Haçlı ve Moğol tehlikesi güncelliğini korumaktadır. Bu anlamda müellif, Bağdat'taki Abbâsî hilafetinin yıkılmasından sonra ortaya çıkan yeni

¹⁰⁴ Bedreddin İbn Cemâa, a.g.e., s.40-41.

¹⁰⁵ A.g.e., s.39.

¹⁰⁶ A.g.e., s.46-47.

*durumu fikhî açıdan incelemekte ve bir ilim adamı olarak siyaseti
yönlendirmek istemektedir.*¹⁰⁷

¹⁰⁷ Bedreddin İbn Cemâa, a.g.e., s.36.

İKİNCİ BÖLÜM

NASİHATÜL'-MÜLÛK GELENEĞİNİN ÖNEMLİ TEMSİLCİSİ GAZÂLÎ VE ESERİ

A. GAZÂLÎ VE NASİHATÜ'L-MÜLÛK İSİMLİ ESERİ

Gazâlî 450 (1058) yılında İran'ın Horasan bölgesinde, yetiştirdiği âlimler ve devlet adamlarıyla tanınan Tûs'ta (bugünkü adıyla Meşhed) dünyaya gelmiştir. Gazâlî'nin ailesi hakkındaki bilgiler son derece sınırlıdır. Kendisiyle aynı adı taşıyan bir amcasının, daha zayıf bir ihtimalle de dayısının bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca sonraları özellikle sûfî kimliğiyle büyük ün kazanacak olan Ahmed el-Gazâlî adlı kendinden küçük bir erkek kardeşi ve birkaç tane de kız kardeşinin olduğu bilgisi mevcuttur. Üst seviyedeki ilköğrenime 1073 yılında Ahmed b. Muhammed er-Râzkânî (Râzekânî) adlı âlimden fıkıh dersleri alarak Tûs'ta başlayan Gazâlî, daha sonra Cürcân'a giderek burada İsmâîlî denilen bir âlimin öğrencisi olmuştur. Gazâlî, ilmî imkânlar yanında, maddî anlamda da rahat olmak ve ilimle uğraşmaya daha fazla vakit ayırabilmek düşüncesiyle 1080'de Nîşâbur'a giderek, buradaki Nizâmiye Medresesine girmiş ve dönemin en tanınmış kelâm âlimi olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olarak ondan ders almıştır. Nîşâbur'daki öğrenimi sırasında, Ebû Ali el-Fârmedî'den öğrenim görmesi, Gazâlî'nin tasavvufa ilgi duymasında bir dönüm noktası olmuştur. Sonrasında Nizâmülmülk'ün himâyesinde altı yıl geçiren Gazâlî'nin, eserlerini telif etme açısından en başarılı olarak görüldüğü Nizâmiye Medresesindeki hocalık dönemi başlamıştır.¹⁰⁸ Fakat burada geçirdiği ortalama dört yılın sonunda, mânevi anlamda yaşamış olduğu bunalım, onu hem fiziksel anlamda, hem de rûhi anlamda yıpratmıştır. Sonrasında ise uzun soluklu bir inziva ve sefer dönemi başlamıştır.¹⁰⁹

Gazâlî 1106'da Nîşâbur'a dönmüş ve buradaki Nizâmiye Medresesinde tekrar hocalık görevine başlamıştır. Ancak hem fiziksel, hem de rûhi anlamda yaşamış olduğu yıpratıcı deneyimler neticesinde ikinci kez müderrislik görevini bırakmış ve memleketi

¹⁰⁸ Mustafa Çağrıcı, “Gazâlî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1996, c.13, s.489.

¹⁰⁹ Gazâlî, *El-Münkız Mine'd-Dalâl*, Çev. Ahmet Subhi Furat, İstanbul: Şamil Yay., Ts., s.71-74.

Tûs'a dönmüştür. Gazâlî ömrünün son döneminde öğrencilere hocalık etmek, tasavvufla ilgilenen kişilerin sohbetlerine katılmak ve yeni eserler kaleme almakla geçirmiş, 14 Cemâziyelâhir 505 (18 Aralık 1111) tarihinde Tûs'ta vefat etmiş ve ünlü şair Firdevsî'nin mezarının yakınına defnedilmiştir.¹¹⁰

Gazâlî hem İslam düşünce geleneği, hem de insanlık tarihi açısından benzeri nadir bulunabilecek, bilgi kalitesi yüksek, aklî ve dini ilimlerde çok yönlülüğü ile göz dolduran ve orijinallliği inkar edilemez bir düşünür, bir ilim insanıdır. Bilgi yelpazesinin genişliği, duyduğu sorumluluğun büyüklüğü ve bilgiyi paylaşmanın gerekliliğine duymuş olduğu inancın neticesinde birçok ilimde, her biri ayrı öneme sahip eserler kaleme almıştır. Farklı alanlarda eser yazmanın güç ve riskli bir uğraş olduğu bilinen bir gerçektir. Sabri Orman, Gazâlî'nin farklı alanlarda eser vermiş olmasının, onun ilmî düzeyi ve eserlerinin kalitesi ile ilgili herhangi bir endişeyi gereksiz kıldığına şu ifadelerle vurgu yapmaktadır:

*Gazâlî'nin eserlerinin bir özelliği “çok sayıda” olmaları ise, bir başka özelliği de “çok çeşitli alanlarda” olmalarıdır. Çok yazmak kalitenin, çok değişik ve çeşitli alanlarda yazmak orijinalitenin feda edilmesine yol açabilir. Ama diğer taraftan her kaidenin olduğu gibi, bunun da istisnaları olması imkansız değildir ve rahatlıkla söylenebilir ki, Gazâlî, bu istisnalardan ve orijinal ansiklopedik düşünür tipinin pek az rastlanır örneklerinden bir tanesidir.*¹¹¹

Gazâlî, saygın ve iyi tanınan bir alim olması sebebiyle, üst düzey yöneticilerle yakın ilişkiler kurmuş, dolayısıyla yönetim ve siyasi problemlerle içli dışlı olmuştur. Bunun sonucunda elde ettiği birikim ve neticeleri, teşvik, uyarı veya öneri üslubu içinde eserlerinde kaydetmiştir. Bunlar incelendiğinde, onun samimi, içten ve yeri geldiğinde de sözünü esirgemeyen bir üslupla bilgi birikimini tenkide dönüştürerek, idarecilere yönelttiğini görmekteyiz. Sorumluluk sahibi bir ilim adamı olarak onun bu yönü gerçekten takdire şayan olup, eserleri bugünün idarecileri için de ufuk açıcı bir özellik taşımaktadır.¹¹²

¹¹⁰ Çağrı, a.g. m., s. 491.

¹¹¹ Sabri Orman, *Gazâlî*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014, s.56.

¹¹² Adil Yavuz, “Gazzâlî'nin Yönetim Anlayışında, Hadis Ve Sünnet Kültürünün Etkisi”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 34, 2012, s.24.

Nasihatü'l-Mülûk isimli eserin, Gazâlî'ye ait olup olmadığıyla ilgili birçok farklı görüş mevcut ise de, bu adla yazılan eserlerle ilgili yaptığımız araştırmalarda karşımıza çıkan ilk isim, Gazâlî olmuştur. Gazâlî, idarecilere yönelik tavsiyelerini başka eserlerinde de ele almakla birlikte, bir bütün oluşturacak şekilde, bu amaçla kaleme aldığı eserin tam adı; *Et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasihatü'l-Mülûk*'tur.¹¹³

Bazı görüşler ise, eserin on esastan oluşan "İmanın Temelini Meydana Getiren İtikad Esasının Başlangıcı", "İman Ağacının Dalları Hakkındaki Detaylı Bilgi" ve "İman Ağacının Sulandığı İki Su Kaynağının Anlatılması Hakkında" adını taşıyan ilk üç bölümün Gazâlî'ye ait olduğu, kitabın devlet başkanlarına öğüt içeren ifadelerinden oluşan diğer yedi bölümünün ise Gazâlî'ye ait olamayacağı iddiasındadır.¹¹⁴ Ancak hakim görüşe ve bizim düşüncemize göre eserin tamamı Ebu Hamid el-Gazâlî'ye aittir.

Eserin aidiyetiyle ilgili farklı rivayetlerin yanında, farklı isimlerle yazılmış, fakat benzer içeriklere sahip bazı eserlerin Gazâlî'ye nisbet edilmesi durumu da mevcuttur. *Nesâihu'l-Hukema* adını taşıyan ve müellifi bilinmeyen birçok eser, sonradan bazı biyografi yazarları tarafından Gazâlî'ye atfedilmiştir. Ancak, Gazâlî'nin yaşadığı devrin hükümdarlarına dini, ahlaki, siyasi fikirleri telkin edişi, Osmanlı döneminin birçok müellifi tarafından da taklit edilmiştir ki, bunlardan bazılarında yazar ismi bulunmamaktadır. İşte bu nevi eserlerin de Gazâlî'ye atfedilmesi, karışıklığa sebep olmuştur. Bu kitaplara çoğunlukla *Nasihatü'l-Hukema*, *Siyasetname* ya da *Nesâihu'l-Vüzera ve'l-Ümera* gibi isimler verilmiştir.¹¹⁵

Nasihatü'l-Mülûk isimli eserin Gazâlî'ye ait oluşuyla ilgili tartışmaların yanında, kitabın Gazâlî tarafından kime ithâfen yazıldığıyla ilgili de farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerin tamamını burada ele alamayacak olsak da, durumu açıklaması açısından birkaç farklı görüşe yer vereceğiz. Bu konuyla ilgili hâkim görüş, eserin Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar'a hitaben yazılmış olmasıdır. Gazâlî'nin, Tapar'ın sultan olmasından 6-7 yıl sonra vefat ettiği dikkate alınırsa, bu eser, onun ilim, öğretim ve

¹¹³ Yavuz, a.g.m., s. 15.

¹¹⁴ Alexey Khismatulin, "Müslüman Ortaçağ'da Edebi Bir Sahtecilik: Gazâlî'nin Nasihat'ül Müluku'nun İkinci Kısımının Orijinalitesi Meselesi Hakkında Yeni Deliller", 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî ed. İlyas Çelebi, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Nu: 271, 2012, s.493.

¹¹⁵ Hilmi Ziya Ülken, "Gazâlî'nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.9, Sayı:1, 1961, s.63.

yönetim tecrübelerinin olgun bir örneği olarak değerlendirilebilir.¹¹⁶ Diğer bir görüş ise Hilmi Ziya Ülken'in de belirttiği gibi, Selçuklu sultanlarından Melikşah'ın oğlu Sultan Mehmet adına yazılmış olmasıdır. Hilmi Ziya Ülken'e göre *Nasihatü'l-Mülûk*, sonradan *Ahlak* veya *Siyasetname* adı ile yazılmış birçok eser tarafından takip edilmiştir ki bunların biricik örneği İmam Gazâlî'nin eseridir.¹¹⁷ Farklı bir iddia da eserin Selçuklu sultanı Melikşah'ın bizzat kendisine yazıldığıyla alakalıdır.¹¹⁸

Hilmi Ziya Ülken'in de belirttiği gibi *Nasihatü'l-Mülûk* ismiyle meşhur olmuş eser, bize göre de Gazâlî'ye ait ve kaleme alınışındaki samimiyet ve devlet başkanını ahlâkî konularda yetkin hale getirmeyi hedefleyen pratik hayatta uygulanabilir, işlevsel bir eserdir.

1. İMAN ESASLARI

Gazâlî *Nasihatü'l-Mülûk* isimli eserinde sadece devlet başkanlarına yol gösteren nasihatlere yer vermemiş, öncelikli olarak bir mü'minin sahip olması gereken temel itikad esaslarından bahsetmiş ve devlet başkanlarına bu konunun önemini hatırlatmak istemiştir. İman esaslarının birincisi olan Allah'a iman konusuna, Allah'ın sıfatlarını ele alacağımız başlıkta, ayrıntılı bir şekilde yer vereceğimiz için burada değerlendirmede bulunmayacağız. Gazâlî Allah'a iman dışında, Peygamberlere ve ahirete iman konularında önemli açıklamalarda bulunmuştur.

Allah'ın insanlara peygamber gönderişini kerem sahibi oluşuna ve insanlara lütfederek ihsanda bulunmasına bağlayan Gazâlî, peygamberlerin gönderiliş amacının, insanlara bu dünyada iyi ve kötü davranışların öğretilmesi ve hiçbir insanın Allah'ı haksızlıkla değerlendirmemesi olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'i ve ashabını şu sözlerle yüceltmıştır:

En son Peygamber olarak Peygamberimiz Muhammed'i (s.a.v.) göndermiş ve onu hem korkutucu hem müjdeleyici kılmıştır. Böylece peygamberliğini olgunluk derecesine ulaştırmıştır. Artık O'nun getirdiğine herhangi bir ilave yapmaya gerek kalmamıştır. Bu nedenledir ki, Yüce Allah O'nu "Hatem'ül-Enbiya" (Peygamberlerin sonuncusu) kılmış olup, O'ndan

¹¹⁶ Yavuz, a.g.m., s. 15. Ayrıca bakınız, Casim Avcı,, “ *Nasihat'ül Müluk*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2006, c. 32, s.411.

¹¹⁷ Ülken, a.g.m., s.59.

¹¹⁸ Gazâlî, *Nasihat'ül Müluk*, s.9.

*sonra bir Peygamberin gelmesi söz konusu değildir. Böylece O'nu öncekilerin ve sonrakilerin seyyidi (efendisi) kılmıştır. Ardından Sahabelerini de tüm Peygamberlerin Sahabelerinden üstün kılmıştır. Allah'ın salâtı ve selâmı tümüne olsun.*¹¹⁹

Allah'ın insanlardan beklediği, hidayet üzere bir hayat yaşamaları ve Allah'a hakkıyla kulluk etmeleri için, insanın öncelikle neyin iyi, neyin kötü olarak tanımlandığını bilmesi gerekmektedir. İnsan ise, bu bilgiye yaratılıştan sahip değildir. Ancak insanın bu bilgilere ulaşmasına imkan verecek bir temsilci bunu mümkün kılabilir. Gazâlî'ye göre Allah'ın görevlendirdiği bu temsilciler Peygamberlerdir. Nübüvvet, hakkında şüpheye düşülmemesi gereken bir hakikattir. Nübüvvetin gerçek oluşunun delili ise, bu kutsal makamın imkan dahilinde ve mevcut olmasıdır. Gazâlî nübüvvet ile tıp ve astroloji ilimleri arasında benzerlik bulunduğunu, bu alanlarda bilgi edinmek isteyen kimselere Allah'ın ilham yoluyla veya ilahi bir tevfik ile idrak kabiliyeti ihsan ettiğini belirtmektedir. Gazâlî'ye göre bu bilgiler tecrübeyle elde edilemez. Mesela gök cisimleriyle ilgili öyle durumlar vardır ki, ancak bin senede bir defa gerçekleşmektedir. Bu da tecrübe yoluyla bilgi edinmeyi imkansız kılmaktadır. Buna benzer deliller ışığında Gazâlî de aklın idrak edemeyeceği bu bilgilerin anlaşılmasının bir yolunun olduğunu imkan dahilinde görmektedir. Bu da Gazâlî'nin nübüvvet ile kastettiği şeydir.¹²⁰ Bu sebeple Allah'ın insana bir hakikat ve ihsan olarak sunduğu nübüvvetin şartsız kabulü de bir mü'min için imanının temelini oluşturan esaslardan biridir.

Ahirete iman ve ahiret ile ilgili kavramlar, eserin birçok yerinde zikrediliyor olmakla birlikte, Gazâlî iman esaslarına değindiği giriş kısmında da bu konudan bahsetmiştir. *Nasihatü'l-Mülûk* tarzında yazılmış eserlerde, ahiretten bahsetmek, karakteristik bir özellik olsa da, Gazâlî bu konu üzerinde belki de en çok duran alimdir.

Ahirete iman konusunu önemseyen ve eserinde bu konuya çokça yer veren Gazâlî, ahirete imanın şer'i deliller ile sabit olduğunu ve ilk yaratmayı gerçekleştirenin

¹¹⁹ Gazâlî, a.g.e., s.24-25.

¹²⁰ Gazâlî, *El-Münkız*, s.79.

onu tekrar etmeye güç yetireceğini ifade etmiştir. Ayrıca insanın bu hayatta yaşadığı lezzetler ve geçici güzellikler, ahiretin varlığını kanıtlar niteliktedir.¹²¹ Gazâlî eserinde:

*Dünyanın bol ve güzel payesine ulaşmış lezzetlerini ne denli ahırsan al, sonuçta o bir serap gibidir. Dünyanın nimetleri lezzet alındıktan sonra tıpkı bir bulut veya serap gibi savrulup gider. Oysa dünya hayatı uhrevi hayatla kıyaslandığında bir hiç sayılır. Aralarında benzerlik bile yoktur*¹²²

diyerek bu dünyanın nimetlerine devlet başkanının nefsinin adanmasını, bir dalalet olarak nitelemiş ve bu durumdan kurtulmanın bir çaresi olarak, ahiretin varlığının unutulmaması olduğunu görmüştür.

Gazâlî'nin eserinde, iman esaslarından özellikle Allah'a, Peygamberlere ve ahirete imandan bahsediyor oluşu önemlidir. Çünkü bir kalam eseri olarak değerlendirilmekten uzak da olsa, *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta Gazâlî, eserin temel mantığını oturttuğu, devlet başkanlarına öğüt verme amacını İslami olan bilgi ile gerekçelendirdiği, bu itikad esasları da bu amacı mümkün kıldığı için, Allah, Peygamber ve ahiretten bahsetmeyi yeterli görmüştür. Gazâlî'nin inzivaya çekilmeden önceki dönemde, sahip olduğu ruh halini *El-Münkız Mine'd-Dalal*'de tanımlarken kullandığı ifadeler de iman esaslarında bu üç maddeye niçin bu kadar önem verdiğini açıklar niteliktedir:

*Dini ve akli ilimleri kontrol için süluk ettiğim yollarda, bende, Allah Teala'ya, nübüvvete ve ahiret gününe, yakını bir iman hasıl olmuştu. İmanın bu üç esası bende muayyen veya mücerret bir delil ile değil, bilakis izah edilemeyecek sebepler ve tecrübelerle yerleşti. Böylece ahiret saadeti için tek yolun takva ve nefsin heva ile hevesten men edilmesi olacağı kanaatine ulaştım.*¹²³

Böylece Gazâlî, insanın dünyadan uzaklaşıp, ahirete bağlanmasının ancak kalbin bu dünyadan ilgisini kesmesiyle mümkün olacağını ifade etmektedir.

Gazâlî *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta devlet başkanının yönetimde adalet ve insafla hareket etmesi zorunluluğunu vurgulamaktadır. İnsanın sahip olması gereken imanı bir

¹²¹ M. Sait Özervarlı, "Gazâlî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1996, c.13, s.505-511.

¹²² Gazâlî, *Nasîhat'ül Mülûk*, s.57-58.

¹²³ Gazâlî, *El-Münkız*, s.71.

ağaca benzeten Gazâlî, o iman ağacını meydana getiren dalların her birine bir erdem ekleyerek devlet başkanının ahlakî özelliklerinin profilini çizmektedir. Ancak imanın hangi davranışlarla bütünleşmesi gerektiğine yüzeysel olarak değinmiştir. Çünkü her biri ayrı bir eser konusu olabilecek erdemlere, ortalama birer sayfa ayırarak açıklamayı yeterli görmüştür. Devlet başkanının sahip olması gereken bu erdemlerin iki farklı boyutta ortaya çıktığını dile getiren Gazâlî, birinci boyutun Allah ile devlet başkanı arasında, ikinci boyutun ise devlet başkanı ve halk arasında olduğunu belirtir. Eserin farklı bölümlerinde devlet başkanının yardımcılara karşı sorumluluklarına da değinen Gazâlî, yöneticinin mükellefiyetini bu çerçevede açıklar.

2. ALLAH'IN SIFATLARI

Gazâlî eserinde ilk olarak, insanın iman temelinde kabul etmesi gereken Allah'a ait özelliklerden (zâtî ve subûti sıfatlardan) bahseder. Allah'ın sıfatlarını ele alırken, öncelikle zatında yer alan sıfatları zikreden Gazâlî, sonrasında subuti sıfatlarına yer vermiştir. Bu konuları işlerken bir taraftan îtikad esaslarından Allah'a imanı ele almış, diğer taraftan muhatabı olan devlet başkanının, her şeyi yaratan, her şeye gücü yeten bir Allah'a karşı sorumlu olduğunu ifade etmiştir.

Eserinde Allah'ın zâtî sıfatlarının tamamından bahseden Gazâlî, özellikle Allah'ın varlığının gerçek olması anlamındaki “vücut”, Allah'ın tek olması anlamındaki “vahdaniyet”, Allah'ın var olmak için hiçbir şeye muhtaç olmaması anlamındaki “kıyam bi-nefsihi” ve Allah'ın yarattığı hiçbir şeye benzememesi anlamındaki “muhâlefetün-li'l havâdis” sıfatlarına vurgu yapar. Gazâlî'nin Allah'ın hiçbir yaratılmışı benzememesi, zaman ve mekan kavramlarından münezze olmasına gibi konuları, bir kelimelik eser kaleme alıyormuşçasına özenli ve derinlikli ifadelerle dile getirmiş olması, müellifin bu konularda ne kadar yetkin olduğunu bir kanıttır. Allah'ın hayal edilebilir olandan uzak olduğunu Gazâlî şu sözleriyle anlatmaktadır:

*O, hiçbir şeye benzemediği gibi, hiçbir şey de O'na benzemez. Akılda ve hayalde oluşabilecek şekil, örnek ve hayallerden uzaktır. Zira bu tür vasıflar, yaratılmışlara ait vasıflardır. Kendisi ise bunların Yaraticısıdır. Dolayısıyla bu vasıflarla nitelendirilemez.*¹²⁴

¹²⁴ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, s.18.

Gazâlî, mekan kavramının, yaratılmış olanlar adına var olduğunu ve onların kavrayışını mümkün kılmak için bir araç olduğunu, Allah'ın ise tüm bu açıklamalardan, varlığının mahiyeti sebebiyle ayrı tutulması gerektiğini belirtmektedir. Gazâlî'nin, Allah'ın mekan kavramından tenzih edilişini açıkladığı ifadeleri, üzerine tefekkürü gerekli kılan bir niteliktedir:

*Allah'ın herhangi bir mekan içinde veya üstünde olması düşünülemez. Mekan kavramı onu kapsayamaz. Varlık aleminde olan her şey, O'nun arşının tahtındadır. Arşı ise onun kudret ve yönlendirmesinin altındadır. O'nun varlığı, arş yok iken de vardı. Ve mekandan arınmıştır. Arş, -haşa- zatını taşıyıcı nitelikte değildir. Aksine arş ve taşıyıcıları, lütf ve kudreti sayesinde ayakta dururlar. O'nun arş üzerinde bulunma keyfiyeti, O'nun buyurduğu şekildedir. Ve O'nun tayin ettiği anlamda olup, arş üzerinde karar kılması veya dokunması veya onu mekan edinmek veya iç içe girmek veya intikal (bir yerden bir yere geçiş) ile de olamaz. Arşın üstünden yerin derinliklerine kadar, her şey O'nun hüküm ve kudreti altındadır.*¹²⁵

Gazâlî Allah'ın sıfatlarıyla birlikte, yine Allah'a ait olan ve bize O'nu tanıtmakla birlikte cüz'i bir oranda sahip olabileceğimiz güzel isimlerinden, Esmâ'ül-Hüsna'sından da birçok örneğe yer vermiştir. O, Esmâ'ül-Hüsna'dan bir kısmını (el-kadir, el-cemal, el-celal gibi) sadece ismen anarken, es-samed, el-baki, el-kadim, el-kâmil, el-kuddüs, el-aliyy, el-kebir, el-azim gibi Allah'ın bazı yüce isimlerinin açıklamalarına da değinmiştir. Bir sonraki başlığımız olan "Allah'ın İsim ve Sıfatlarının Devlet Başkanındaki Tezahürü" konusunda bu konuya daha ayrıntılı bir şekilde değineceğimiz için, Esmâ'ül-Hüsna'dan, burada sadece ismen bahsetmeyi uygun gördük.

Gazâlî, her sığata sınırsız ve mükemmel bir şekilde sahip tek varlık olan Allah'ın, güç ve kudretinin her şeyin üzerinde olduğunu ve bu gücün, yarattığı evrendeki kusursuz düzende en belirgin şekilde kendisini gösterdiğini belirtmiştir. Allah'ın her şeyi kuşatan ilmiyle, mükemmel bir şekilde yarattığı evren, Allah'ın kudretinin insan için fark edilmesine bir vesiledir. Bu sebeple Kur'an'da Allah, kendisini hakkıyla tanımak isteyen samimi kulları için, evrende insanın tasarrufu adına

¹²⁵ Aynı yer.

yoktan var ettiği nimetlerine örnekler vermiş, kullarının imanının bu vesile ile güçlü ve samimi olmasını mümkün kılmıştır.

Allah'ın sonsuz ilminden bahsederken Gazâlî, alemde hiçbir şeyin Allah'ın bilgisi dışında gerçekteşmeyeceğine, Allah'ın da tüm olup bitenlerden sınırsız ilmiyle bilgi sahibi oluğuna vurgu yapmış ve konuyla ilgili bazı örneklere yer vermiştir:

*Hiç şüphesiz Yüce Allah, çöllerdeki kumlarının sayısını bilmektedir. Keza yağan yağmurların tanelerini, ağaçların yapraklarının sayısını ve engin fikirlerin kapsadığı zengin bilgileri tam anlamıyla bilmektedir.*¹²⁶

Gazâlî'nin, Allah'ın sonsuz ve kuşatıcı ilmiyle ilgili olarak verdiği örneklerin genellikle zahiri özellikte oluğu, bu durumun yaratılmışlar için tecrübe edilmesinin ne denli imkansız olduğunu muhatabına kanıtlamak istemesi olmalıdır. Çünkü Yüce Allah'ın sahip olduğu sonsuz ilim sıfatını, Allah'ın insana öğrettiği kelimelerle, kendisi de yaratılmış olan bir insanın anlayışına sunmak, buna benzer örnekleri gerekli hale getirmiştir. Ayrıca burada Allah'ın bilgisinin böyle detaylı anlatımının, devlet başkanını bütün işlerinde itinaya zorlayan, hesabı verilebilir davranışlarda bulunmaya dikkat çeken bir yönü de olsa gerektir.

Gazâlî *ilim* sıfatını, irade, kudret ve tekvin sıfatları ile de ilişkilendirerek açıklamaktadır. Allah'ın gerçekteşmesini dilediği her şeyi iradesiyle karşıladığını, kudretiyle irade ettiği şeylere güç yetirdiğini ve tekvin sıfatıyla da bu isteklere şekil verip yarattığını belirtmiştir.

Allah'ın alemde gerçekteşen her şeyden haberdar olup sonsuz bir ilme sahip oluşunu Gazâlî, her şeyi görme ve her şeyi duyma sıfatlarının anlatımıyla kuvvetlendirmiştir. Ayrıca bu iki sıfatı (*basar* ve *semi*) ele alırken yaptığı açıklamalarda Gazâlî, Allah'ın bu sıfatlarının tecelli edişinde -mahlukatta olduğu gibi- hiçbir vasıtaya ihtiyaç duymadığının özellikle altını çizmektedir.

Gazâlî, "Allah'ın yarattıklarıyla irtibat kurması, konuşması" anlamına gelen *kelam* sıfatının ise, O'nun yaratmış olduğu diğer varlıklarda olduğu gibi konuşmak için bir araca ihtiyaç duymadığını, insanlığa bir lütuf olarak göndermiş olduğu ilahi kitaplardan söz ederek şu ifadelerle açıklar:

¹²⁶ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, s.20.

*O'nun kelamının oluşması için boğaz, dil, ağız ve diş gibi araçlara ihtiyaç duyması söz konusu değildir. Kur'an, Tevrat, İncil, Zebur ve tüm Peygamberlere (a.s.) inen kitapların tamamı, O'nun kelamı cümlesindendir. Kelamı ise O'nun bir sıfatını oluşturmaktadır ve tüm sıfatları kadimdir, ezelidir. Beşerin kelamı, harf ve sestten oluştuğu halde, Allah'ın (c.c.) kelamına gelince, o ses ve harflerden arındırılmış bir niteliktedir.*¹²⁷

Tekvin sıfatını açıklarken ise Gazâlî, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu anlatırken, O'nun vahdaniyyet sıfatına da değinmiştir. Alemdeki her şeyi yaratıp var edenin Allah olduğu vurgusunu yaparken kader ve kaza kavramlarının açıklamalarına da yer vermektedir. Gazâlî tek Yaratıcı, alemin sahibi Allah olduğu için, hayır ve şer olarak nitelenen her durumu var edenin de O olduğunu belirtmiştir.

Fârâbî de *El-Medînetü'l-Fâzıla*'sında, Gazâlî'nin eserinde olduğu gibi “*Allah Olduğuna İnanılması Gereken Şey*”, “*İlk Mevcut*”¹²⁸ olarak bahsettiği Allah'ın sıfatlarına yer vermiştir. *El-Medîne*, *Nasîhatü'l-Mülûk* türünde yazılmış bir eser olma özelliği taşımasa da bu alanda eser kaleme almayı tetikleyen bir içeriğe sahiptir. Gazâlî'nin eseri de giriş konusunda seçmiş olduğu bu içerikle emsallerinden ayrılmaktadır. Çünkü ne Mâverî'nin, ne Nizâmülmülk'ün, ne de Şîrâzî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'unda Allah'ın sıfatlarından bahseden bölümler mevcut değildir.

Fârâbî de Gazâlî gibi; “*İlk Mevcut diğer bütün mevcutların ilk sebebidir*”¹²⁹ diyerek Allah'ın vücûd sıfatından, “*O, ezelî olmak için bekâsını sağlayacak başka bir şeye ihtiyaç duymaksızın zâtı ve cevheri bakımından dâimi varlığa sahip olarak ezelîdir*”¹³⁰ diyerek Allah'ın kıdem, bekâ, kıyam bi-nefsihi sıfatlarından, “*O cevheri bakımından kendisinin dışındaki her şeyden farklıdır*”¹³¹ diyerek muhalefetü'n lil-havâdis sıfatından, “*İlk, varlık bakımından tam ise, bu varlığın onun dışında başka bir şeyde bulunması imkânsızdır. Şu halde yalnızca İlk, bu varlığa sahiptir ve O bu yönden “bir”dir*”¹³² derken de bir bakıma vahdaniyyet sıfatına atıfta bulunmuştur.

¹²⁷ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.21-22.

¹²⁸ Fârâbî, a.g.e., s.44.

¹²⁹ Fârâbî, a.g.e., s.44.

¹³⁰ Fârâbî, a.g.e., s.46.

¹³¹ Aynı Yer.

¹³² Fârâbî, a.g.e., s.50.

3. ALLAH'IN İSİM VE SIFATLARININ DEVLET BAŞKANINDAKİ TEZAHÜRÜ

Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*'u devlet başkanlarına öğüt verme amacıyla kaleme almış olsa da, Allah'a iman konusu eserin çerçevesini belirlediği ve Allah'ı tanıtan bölümlere de Gazâlî'nin müstakil olarak Allah'ın güzel isimlerine tahsis ettiği *el-Esma'ül-Hüsna* adlı eserine de, *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta yer verdiği bazı isimleri biraz daha geniş açıklaması ve Gazâlî'nin zihnindeki düşüncelere ışık tutması bakımından, değinmekte yarar görüyoruz. Çünkü Gazâlî insanların, Allah'ın sıfatlarıyla ahlaklanmaya ve o isimlerin güzellikleriyle nefslerini düzenlemeye ihtiyaç duyduklarını, bu sebeple de güzel hasletlere erişmek için çalışmaları gerektiğini ifade etmiştir. Bu çabanın neticesinde ise kul Rabb'ine yakınlaşır ve meleklerden oluşan yüce topluluğun içinde, Allah'a dost mertebesine erişebilir. Devlet başkanının da hayatını adaması gereken ve ömründe gerçekleştirmeye muzaffer olacağı en üstün derece Allah'a dost olmasıdır.¹³³

Gazâlî el-kadir, el-cemal, el-celal gibi *Esma'ül-Hüsna*'dan bazılarının sadece lafızlarına yer vermiş, es-samed, “el-bâkî”, el-kadîm, el-kâmil, el-kuddûs, el-aliyy, el-kebir, el-azîm gibi Allah'ın isimlerinin ise açıklamalarına yer vermiştir. Bu şekilde Gazâlî, isim ve sıfatlarıyla hem Allah'ı devlet başkanına tanıtmış, hem de “Allah” ismi hariç, Allah'ın diğer güzel isimlerinin devlet başkanında ne şekilde tezahür etmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.

Allah yarattığı hiçbir şeye benzememekle birlikte, Kur'an'da yaratılmışların birçoğundan üstün kıldığını ifade ettiği (bkz. İsra, 17/70) insana, isim ve sıfatlarından bazılarına, yaratılışına güzellik katması, yaratılış gayesine ulaşabilmesi için sahip olma imkanı vermiştir.

Gazâlî *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta Allah'ın samed sıfatına dikkat çekmiş ve var olmak için her şeyin Allah'a muhtaç olduğunu, fakat Allah'ın, varlığı için hiçbir şeye ihtiyaç duymadığını belirtmiştir. Yine de Allah'ın samed ismi, insanlarda, birbirlerine ihtiyaç duymaları ve birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılamaları şeklinde tezahür etmektedir ve insanlar Allah'ın bu sıfatından nasiplenebilmektedirler.¹³⁴ Çünkü Allah, bazı insanların ihtiyaçlarını bir başkasına bağlı kılmış ve buradan da paylaşma ve yardımlaşmanın

¹³³ Gazâlî, *Esmâ'ül-Hüsna*, Çev. İshak Doğan, İstanbul: İlke Yay., 2016, s.47-48.

¹³⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s.171.

İslam dinindeki önemi ortaya çıkmıştır. Devlet başkanının da, halkı sıkıntıya veya zorluğa düştüğünde, onlara yardımcı olması gerekmektedir. Özellikle devlet başkanı, fiyatlar arttığında, kıtlık gibi durumlar söz konusu olduğunda, halkının durumunu takip etmeli ve ihtiyaç duydukları yardımı onlardan esirgememelidir. Hatta gerekli durumlarda devlet hazinesinden halkına ihsanda bulunmalı ve onların memnuniyetini muhafaza etmeye çalışmalıdır. Aksi takdirde halk yönetimden rahatsız olursa, başka memleketlere göç edip, kendisine yeni yurtlar arama ihtimali ortaya çıkabilir. Bu da devlet başkanının hem itibarını hem de prestijini olumsuz şekilde etkiler.¹³⁵

Gazâlî'nin ilim, irade ve tekvin sıfatlarıyla birlikte açıklamaya çalıştığı kudret sıfatı ise, Allah'ın her şeye güç yetirmesi, gücünün sonsuz ve aslında tanımlanamaz olması anlamına gelmektedir. Kadîr; Allah'ın dilediğini yapan, dilediğini ise yapmayan anlamındaki ismidir. Dilemek Allah için kesinlikle bir şart değil, ihtiyari bir durumu tanımlamaktadır. Allah dilese kıyameti her an koparabilir. Şu ana kadar kopmamış olması, sadece Allah'ın bunu dilemediğini göstermektedir.¹³⁶

İnsanın yoktan var etme gücü olmamakla birlikte, Allah'ın kendisine vermiş olduğu sınırlı kudreti, O'nun hoşnut kalacağı fiillerle gerçekleştirmesi gerekmektedir. Devlet başkanı da Allah'ın kendisine bahşettiği bu kutsal görevi yerine getirirken gücünü; adaleti yönetiminde hakim kılmak, halkının kendisinden memnun kalacağı anlayışlı ve merhametli bir insan profiline erişebilmek için kullanılmalı, davranışlarını buna göre şekillendirmelidir.

Allah'ın, hislerin idrak edebileceği, hayalin düşünebileceği, vicdanın sahip olabileceği veya düşüncenin tasarlayabileceği her durumdan münezzeh olması, el-Kuddûs ismine karşılık gelmektedir. Allah'ın Kuddûs ismi, insanların, kemal nitelikleri olarak gördükleri her türlü açıklamadan uzaktır. Çünkü insanlar, Allah'ın kendilerine öğrettiği kelimeler ile kendilerini ve sıfatlarını tanımışlar, kemâl kavramının tanımına da bu şekilde ulaşmışlardır. Ancak bu çıkarım Allah ile değil, insanların bizzat kendi varlıkları ile ilgilidir, Bu yüzden Allah, insanların O'nu övmek için kullandığı sıfatlardan da, eksikliklerden münezzeh olduğunu açıklamak için seçtikleri kelimelerden de başka bir kutsallığa sahiptir. Sonuç olarak Allah'ın kutsiyetini hakkıyla tarif etmek

¹³⁵ Gazâlî, *Nasîhatü'l Mülûk*, s.139.

¹³⁶ Gazâlî, *Esmâ'ül-Hüsnâ*, s.171-172.

mümkün değildir.¹³⁷ İnsanın bu sıfattan nasiplenmesi ise meşakkatli bir iştir. Çünkü şehvi duygu ve eğilimlerden, tüm bu açıklamaları idrake yaklaşacak kadar kurtulmak, insanlar için zor bir sınavdır. Yine de Gazâlî'nin, devlet başkanının sahip olması gereken adalet anlayışı tarifinden, ibadetlerini aksatmadan ve titizlikle yerine getirmesiyle ilgili yaptığı uyarılardan anlaşılacağı üzere, o, yöneticinin bir derviş hayatı yaşamasını formüle etmese de, Allah'ın kutsallığını idrake çalışmasını ve Kuddüs isminden payına düşeni almasını istemektedir.

Allah'ın el-Kebîr ismi de kibriya sahibi olması ile açıklanmaktadır. Kibriya da zâtın kemali demektir. Allah ezeli ve ebedidir, önü veya sonu kesik değildir. Böyle bir mükemmeliyet ancak Allah'ta zuhur eder. Allah bütün varlıkların kendisinden kaynaklandığı, kendi nefsinde varlığı tamam olan tek kâmil varlıktır. Allah insanlardan bazılarına da kâmil olma sıfatından bahşetmiştir. Bu sıfata sahip olanlar; akıllı, ilim sahibi ve kulluk vazifesinde titiz davranan kimselerdir. Kamil insanlar, sahip olduğu ilmi birikimi, yaşam tecrübesini, diğer insanlarla paylaşırlar.¹³⁸ Gazâlî bu yüzden, halkına önderlik ve örneklik etme sorumluluğu olan devlet başkanının akıllı, bilgiye ve öğrenmeye hürmet eden, müttaki bir kimse olması gerektiğini belirtir. Bu konuyu “Devlet Başkanının, Akıllı, Bilgi Ve Takva Sahibi Olması” başlığı altında daha detaylı olarak ele alacağız.

Celal ve Cemal, Allah'ın sahip olduğu diğer önemli sıfatlardan ikisidir. Allah'ın celal sıfatı, izzet, mülk, eksikliklerden münezzehlik, ilim, zenginlik, kudret gibi anlamlara delalet etmektedir. Bu sıfatların hepsine mükemmel bir şekilde sahip olan yegane varlık, Celil olan Allah'tır. Cemal sıfatına sahip olan da Cemil olarak isimlendirilir. Mutlak ve gerçek güzel olan ise sadece Cemil olan Allah'tır. Çünkü alemde güzellik, cemal ve kemal adına ne var ise, hepsi Allah'ın zatına aittir ve O'nun sıfatlarının neticesidir. Alemde, Allah'tan başka mutlak celal ve cemal sahibi olan hiçbir varlık mevcut değildir. Ancak bu hakikatleri keşfeden ve O'nun cemalini görebilen kimseler, Allah'ın bu özelliklerinden nasiplenebilirler. Tabii burada Allah'ın cemalini görmekten kast edilen şey; zahiri şekil güzelliğini gözle görmek değil, kalp gözü ile batını manada Allah'ın güzelliğini idrak etmektir. İnsanlardan celil ve cemil isimlerinden nasiplenenler de işte bu kalp gözüyle, maneviyatıyla, iyi bir ahlaka sahip

¹³⁷ Gazâlî, *Esmâ'ül-Hüsnâ*, s.82-83.

¹³⁸ Gazâlî, a.g.e., s.138-139.

olan kimselerdir.¹³⁹ Devlet başkanının da Allah'ın güzelliğini görebilme maharetine sahip olması, ahlakını güzelleştiren, kendisini dünyanın aldaticılığından uzaklaştıracak, nefsinin kontrol altında tutmasına yardımcı olacak fiilleri hayatında tercih etmesiyle mümkündür. Çalışmamızın bir sonraki başlığı olan “Devlet Başkanının Allah’a Karşı Sorumluluğu” kısmında, bu konuyla ilgili olarak yöneticiye düşen görevlerden daha ayrıntılı bahsedeceğiz.

4. DEVLET BAŞKANININ SAHİP OLMASI GEREKEN NİTELİKLER

a. Zeki ve Akıllı Olmak

Gazâlî *Nasihatü’Mülûk*’ta “akıl” kavramının insan için önemini vurgular ve devlet başkanında bulunması gereken birçok erdemin ancak aklın olgunluğuyla mümkün olabileceğini ifade eder. Çünkü o, insanın varlığını akıl ile başlatır ve onu bir “akıl varlığı” olarak değerlendirir. Ona göre insanın en üstün niteliği ve sahip olduğu özellik, akıldır. Gazâlî, aklın fazileti konusuna hem *İhyâü Ulumid-Din* isimli eserinde hem de diğer eserlerinde pek çok kez değinmiştir. Örneğin *İhya*’da: “Ahirete ilişkin bilgiler akıl yetkinliği ve zekanın saflığı ile kavranır. Bu nedenle akıl, insanın en üstün sıfatıdır... Çünkü Allah'ın emaneti ancak onun sayesinde kabul edilir ve onun sayesinde Allah'a yakınlık sağlanır” demektedir.¹⁴⁰

Gazâlî *Nasihat’ül-Mülûk*’ta genellikle Hz. Lokman’ın oğluna öğüt verirken kullandığı üsluba benzer, nasihat içeren ifadeler kullansa da eserinde, onun kelimacı kimliğini öne çıkaran, akıl ile ilgili yapılmış önemli açıklamalar yer almaktadır.

Gazâlî, akıl cevherini yaratılışa uygun şekilde kullanmanın “meleklerin” mizacına uygun olduğunu, aklın hakkını veremeyen, akli duygularının ve öfkenin tutsağı eden kimsenin ise “şeytan” konumunda olduğunu belirtir. O, adalet için aklın şart olduğunu, aklını doğru kullanarak adaleti kendinde başaramayan birinin, başkalarına karşı âdil olamayacağını, adalet nurunun önce insanın kendisini aydınlatması gerektiğini, daha sonra başkalarını aydınlatabileceğini, ancak aklen olgunlaşmış devlet başkanının, halkına adaletle hükmedip önderlik edebileceğini şu ifadelerle dile getirmiştir:

¹³⁹ Gazâlî, *Esmâ’ül-Hüsnâ*, s.147-148.

¹⁴⁰ Gazâlî, *İhyâ*, c.1, s.20.

*Allah ve melaikenin askerini, şeytan askerine esir kılan kimse, başkalarına karşı nasıl adilane davranabilir ki? Adaletin güneşi başlangıçta insanın sinesinde zuhur eder. Daha sonra onun nurunun yansımaları ev halkında ve melikin çevresinde kendini gösterir. Sonuçta yansımaları halka da ulaşır. Parıltıları güneşin dışındaki nesnelerden beklemek, imkansız bir şeyin peşinde olmak, dolayısıyla abes ile iştigal etmektir. Varılması imkansız olana ümit bağlamaktır.*¹⁴¹

Gazâlî ancak olgun akla sahip devlet başkanının, eşyanın hakikatini kavrayabileceğini ve adaleti de bu şekilde gerçekleştirebileceğini ifade eder. Ancak Gazâlî akıllı, insan yaşamının her evresi için önemli bir yeti olarak görse de, aklın kifayet edemeyeceği durumlar olduğunu da belirtir ki nübüvvet konusu bunlardan biridir. O, nübüvveti, aklın ötesinde bir yere konumlandırmış ve aklın anlamaktan aciz olduğu bir durum olarak görmüştür. Ona göre nasıl işitme duyusu renkleri, görme duyusu da sesleri anlamaktan aciz ise, aklın ötesinde olan bazı haller de akıl ile kavranamaz.¹⁴²

b. Bilgili Olmak

Gazâlî *Nasihatü'l-Mülûk*'ta Allah'ın, kullarından dilediğine nasip ettiği bir nimet olarak bahsettiği "hikmet"e sahip kimselerin, dünya hayatından zevk alma ve yaratılış gayesini gerçekleştirme bakımından avantajlı olduğunu belirtmiştir. O, devlet başkanının akıllı olmasının yanı sıra, ilim öğrenmeye hevesli ve hikmet sahibi olması gerektiğini de ifade eder. Ancak Gazâlî'nin, devlet başkanının Yaratıcısını tanıması, Allah'a kulluğunu tam yerine getirebilmesi için ibadetlerini ciddiye alması ve erdemli bir hayat sürmesiyle ilgili yaptığı telkinlerden, başkanın iman, ibadet ve ahlak olgunluğuna vesile olacak tüm İslami ilimleri bilmesini öngördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim Gazâlî *Eyyühe'l-Veled*'de ilim öğrenmenin amacını şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Ey oğul! İlim öğrenmek ve kitap okumak için çok gecelerini feda ettin ve çok tatlı uykularını kendine haram eyledin... İlim öğrenmekten maksadın eğer dünya menfaatlerini toplamak, şöhret ve mevki sahibi olmak, Müslümanlara büyüklük göstermek ise, sana yazıklar olsun. Çok

¹⁴¹ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, s.42-43.

¹⁴² Gazâlî, *El-Münkız*, s.89.

aldanmışsın, kendini azaba sürüklemişsin. Yok, eğer maksadın şeriata ve Hz. Muhammed'in dinine yardım etmek, ahlakını temizlemek ve nefsini yenmek ise, sana müjdelers olsun. Kendine ne güzel ve ebedi bir istikbal hazırlamışsın. İstikbal, sonsuz mutluluğa kavuşmaktır."¹⁴³

Gazâlî, devlet başkanının ilmi ile fikir dünyasındaki zenginliğini arttırması ve karşılaştığı sıkıntıları gidermede daha mahir olabilmesi için, bilgisine ve tecrübesine güvendiği, sahip olduğu ilmi hayatında tatbik eden, güzel ahlaklı alimlerle vakit geçirmesinin, yönetimini güçlendireceğini dile getirir. Alimlere yakın olmasının, onlara yönetiminde yer ve zaman ayırmasının, devlet başkanının idarecilik vasıflarını üst düzeye taşıyacağına dikkat çeker. O, *Eyyühe'l-Veled*'de bu görüşlerini destekler nitelikte; hem alimlere yakın olmanın önemini, hem de bilgisine itibar edilecek alimlerin vasıflarını şöyle açıklar:

*Ey oğul! Daima alimlerin meclisinde bulun ve onlarla sohbet et. Alimlerin yanına vardığın zaman, onlara edep ile selam ver. Bir meselede şüpheye düşersen, Ehl-i Sünnet itikadında olan alimlere ve dindar kimselere danış. Herkesin fikrine itimat etme. Çünkü itikadı bozuk olan veya ilmi ile amel etmeyen birine sorarsan, seni uçuruma yuvarlar. Öyle ise şüpheye düştüğün meseleyi, ilmi ile amel eden ve güzel bir ahlaka sahip olan, dünyaya haris olmayan alimlere sor.*¹⁴⁴

Nasihatü'l-Mülûk'ta devlet başkanının, yükünü hafifletip başarısını arttırmak ve idaresinin İslam dairesi içinde kalmasını sağlamak için alimlere yakın olmasının önemini şu cümlelerle ifade eder:

*Ey Sultan, amirliğin riski çoktur, yükü ağırdır. Bunu anlatmak çok uzun sürer. Ancak devlet adamının selamet dairesinde kalabilmesi için, din ulemasına yakın olması gerekir. Ta ki ona adaletli davranma yolunu öğretip, vahim görevin ağırlığını kolaylaştırsınlar.*¹⁴⁵

Gazâlî, ayrıca devlet başkanının irtibat halinde bulunduğu alimlerin, şahsiyetli, bilgili, hayatında tamahkarlığa yer vermeyen, takva sahibi kimseler olması gerektiğine dikkat çekerek, devlet başkanının başarılı bir yönetime sahip olabilmesi için elzem

¹⁴³ Gazâlî, *Eyyühel Veled*, Çev. H. Abdulhalim Akkul, İstanbul: Sinan Yayınevi, 1972, s.38.

¹⁴⁴ Gazâlî, a.g.e., s.136.

¹⁴⁵ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, s.35.

gördüğü takvaya dayalı hayat felsefesini, yöneticinin münasebet halinde olduğu alimler için de gerekli görmüştür.

Nasîhatü'l-Mülûk geleneğini oluşturan eserlerin ele aldığı ortak konu başlıklarından biri olan; devlet başkanının alim kimselere yakın olması ve onlarla istişare etmesi hususunda Mâverdi ve Sâdi-i Şirazi gibi alimlerin eserlerinde de benzer açıklamalar mevcuttur. Sâdi-i Şirazi *Nasîhatü'l-Mülûk*'unda:

*“Hükümdar, din bilginleri ve önderlerini, saygın ve onurlu kişiler olarak her zaman üstün tutmalı, onları her an yanında oturtmalı, onların onayı ve onların görüşleriyle ülkeyi yönetmelidir. Böyle olursa, saltanat şeriatın emrinde olur. Şeriat saltanatın emrinde değil”*¹⁴⁶

derken alimler ile devlet başkanının zamanlarını birlikte geçirmelerinin ve devlet başkanının alim kişilerden feyiz almasının, idaresinin dini anlamda sıhhatini muhafaza edeceğine değinmiştir.

Ömer b. Abdülaziz ve Harun Reşit gibi, İslam tarihinde önemli yere sahip şahsiyetlerden de alıntılar yapan Gazâlî, aktardığı örneklerle ilgili kaynak belirtmemesine rağmen, devlet başkanının bilgili kimselere danışmasının hem olaylara farklı perspektiflerden bakmasını mümkün kılacağı için, hem de sahip olduğu iktidar gücünün nefsinin olumsuz yönde etkilemesine engel olması açısından faydalı görmüştür. Çünkü devlet başkanının kendisini halkından ve yakınlarından üstün görüp büyülenmesi, yönetiminde adaleti sağlamasına engel olabilecek tehlikeli durumları mümkün kılacaktır. Adaletli yönetimi tarihin her döneminde takdir edilen Hz. Ömer ile ilgili naklettiği, içerisinde öğüt ve hikmet barındıran rivayetlerden biri şöyledir:

*Ebu Kilâbe adındaki zat, Hz. Ömer'in huzuruna gelince, Ömer kendisinden nasihat etmesini ister. Der ki: “Adem döneminden günümüze kadar, senin dışında yaşayan halife kalmamıştır.” Ömer “Devam et...” dedi. Ebu Kilâbe “Şayet Allah'ın inayeti seninle birlikte ise, neden korkarsın? Şayet seninle değilse, kime sığınabilirsin?” deyince, Ömer; “Söylediklerin bana yetti” dedi.*¹⁴⁷

¹⁴⁶ Şîrâzî, a.g.e., s.30.

¹⁴⁷ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.39.

c. Takva Sahibi Olmak

Gazâlî, iradenin insana Allah tarafından bahşedilen bir nimet olduğunu ve bu nimete karşı şükrün, ancak iradeyi doğru kullanmakla mümkün olacağını belirtir. İnsanları idaresi altında bulunduran devlet başkanı ise, her konuda olduğu gibi, bu konuda da sorumluluğunun büyüklüğünden dolayı, tercihlerine ve davranışlarına dikkat etmeli, hem kulluk hem de idarecilik görevini hakkıyla yerine getirmelidir.

Nasihatü'l-Mülûk'un ilk bölümünde Allah'a imanın önemini ve Allah'ın sıfatlarının devlet başkanında tezâhür etmesi gereğini vurgulayan Gazâlî'nin, devlet başkanından takva sahibi olmasını beklemesi anlaşılır bir durumdur. Gazâlî'nin henüz küçük yaşlarda sûfî bir zât tarafından yetiştirilmiş olması,¹⁴⁸ onun hayat görüşünü etkilemiş, ileriki yıllarda kendisinin de dile getireceği şekilde, tasavvufa ilgi duymasına ve âleme farklı bir pencereden bakmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*'u kaleme alırken de devlet başkanının Allah'a karşı olan sorumluluk alanını şekillendireceğini düşündüğü "takva" ile ilgili hususlara özellikle önem atfetmiştir.

Gazâlî, devlet başkanının takva sahibi olmasına vurgu yaparken, eserin başka bölümlerinde olduğu gibi, yöneticiye ahiretin varlığını hatırlatarak, kulun Allah huzurunda pişmanlık duyacağı hiçbir eylemde bulunmamasını öğütlemiştir. O, ahireti çokça hatırlayan kimselerin bir özelliğinin de dünya malına tamah etmemek olduğunu ifade eder. Bu sebeple devlet başkanının ticaretle uğraşmasını uygun bulmayan Gazâlî, bu tür uğraşların, yöneticinin değerini düşüreceğini ve ismini lekeleyeceğini belirtir.¹⁴⁹ Şîrâzi de eserinde devlet başkanının dünya malına düşkün olmasının, hem onun görevindeki başarısını hem de Allah'a karşı kulluğunu olumsuz etkileyeceğini belirtmiş ve böyle yöneticilerin "*halkın malına göz diken, dilenci yaratılışlı*" tamahkâr kişiler olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁰

Benzer ifadeleri Mâverdi de *Nasihatü'l-Mülûk* isimli eserinde: "*Dindar bir melik, şayet temennide bulunması mümkün olursa bütün dünya malına karşılık ahiretin arzu edilmesi gerektiğini bilmelidir*" diyerek açıklamıştır. Çünkü insanın varlık amacını keşfedip ona ulaşması ancak takva sahibi bir kul olmasına bağlı görülmüştür. Devlet

¹⁴⁸ Çağrı, a.g.m., s.489.

¹⁴⁹ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, s.165.

¹⁵⁰ Şîrâzi, a.g.e., s.107.

başkanı da görevindeki başarısını, bir kul olarak kendisine yetkinlik kazandıracak böyle bir bakış açısına sahip olmakla elde edebilecektir.¹⁵¹

Devlet başkanının takva sahibi olması ve dünyaya gerekenden fazla değer vermemesi konusunu Nizâmülmülk de *Siyâsetnâme* isimli eserinde ele almış ve yaşadığı dönemin yöneticilerini, harama el uzatma ve insanları aldatma konusunda erdemli davranmaktan uzak gördüğünü belirtmiştir. Devlet başkanının ahirette kurtuluşa ermek için bu dünyanın fâniliğini unutmaması gerektiğini “*Cümle âlem halkı cihanda eğreti oturmaktadır*” sözüyle ifade etmiştir.¹⁵²

Gazâlî devlet başkanının, davranışlarını İslâm dininin kurallarına uygun amellerle şekillendirmesinin, hatta etrafındaki kimselerin de nefis terbiyesine dikkat etmesinin önemini şu ifadelerle dile getirmiştir:

*Din ve devlet başkanı, ikiz kardeş gibidir. Bu yüzden yöneticinin davranışlarına özen gösterip, nefsin isteklerini besleyen, şeriat dışı davranışlarla, şüphe barındıran her şeyden uzak durması gereklidir. Hatta çevresindekiler de dinine ve hayatının gidişatına önem vermiyorsa, onları huzuruna çağırıp caydırmak için lazım gelen her şeyi yapmalıdır. Eğer tövbe edip vaz geçerse, sorun ortadan kalkacaktır. Aksi halde, kendisini cezalandırıp sürgüne göndermeli ki, yaşadığı çevre onun aldatıcı ve uygunsuz davranışlarından kurtulsun. Böylece memleket, nefsinin isteklerine uyanlardan arınmış olur.*¹⁵³

Gazâlî’nin bu değerlendirmesi Mâverdi’nin eserinde “*dindar melik*” ifadesiyle yer almıştır. Bu anlamda Gazâlî, Mâverdi’nin bakış açısına paralel bir görüşü benimsemiştir. Mâverdi, devlet başkanının yaptığı tercihler neticesinde Allah tarafından iki farklı şekilde değerlendirileceğini eserinde dile getirerek “*dindar melik*”in kıyamet günü kendisine yardım edilmeyecek olan küfre ve şirke çağırان grupta değil, insanları doğru yola götürecek önderlerden olmalarını istemiştir.¹⁵⁴

Gazâlî’nin, devlet başkanına Allah’a yakınlık kazanabilmesi ve nefsini dizginleyip takvasını yüceltebilmesi için hatırlattığı önemli hususlardan biri de,

¹⁵¹ Mâverdi, *Nasihatü'l-Mülûk*, s.219.

¹⁵² Nizâmülmülk, a.g.e., s.27.

¹⁵³ Gazâlî, a.g.e., s.87.

¹⁵⁴ Mâverdi, a.g.e., s.217-218.

yöneticinin ibadetlerinde ciddi ve ihlâslı olmasıdır. Gazâlî'ye göre oruç, namaz, hac ve zekât gibi temel ibadetleri aksatmadan ve özenle yerine getirmek, hem kul ile Allah arasındaki bağı güçlendirecek, hem de kulun ahiretteki mertebesini yüceltecektir.¹⁵⁵

d. İnsanın Yaratılış Gayesini Bilmek

Gazâlî'nin devlet başkanında aradığı temel şartlardan biri de aklî yeteneklerinin üst düzeyde olmasıdır. İnsanın yaratılış gayesini bilmesi için akıl sahibi olması gerektiğini belirtmiştik. Akıl sahibi bir devlet başkanı bu dünyaya, Allah'ı isim ve sıfatlarıyla tanımak ve O'nun emrettiği şekilde, O'na kulluk etmek amacıyla geldiğinin bilincinde olmalıdır. Herkes Allah tarafından, sahip olduğu imkanlar çerçevesinde değerlendirileceği için, dünyanın en önemli şahsiyetleri arasında yer alan devlet başkanlarının kulluğunun derecesi de yöneticilik nimetinin değerini takdir edip, nefsinin isteklerini dizginlediği, halkına adalet ve insafla hükmettiği oranda yüksek olacaktır.¹⁵⁶ Gazâlî'nin bu açıklamaları, insanların Allah tarafından kendi imkanları ölçüsünde, yâni sahip oldukları makam ve taşıdıkları sorumluluk çerçevesinde değerlendirileceğine inandığını göstermektedir. Bu sebeple halk, devlet başkanına itaat ederek ve ona muhabbet besleyerek, devlet başkanı da Allah'a itaat ve hürmet ederek kulluk vazifesini yerine getirmelidir.¹⁵⁷

Gazâlî, Fârâbî'de olduğu gibi, akıl kavramına eserlerinde önem vermiş, insanın Allah'a karşı sorumluluğunu “varlık amacını doğru bir şekilde tanımlamak ve bu amaca ulaşmaya yönelik eylemleri tercih etmek” olarak açıklamıştır. Gazâlî'ye göre insanda, hayvan, şeytan ve melek sıfatları olduğu halde, insanın özünü melek cevheri oluştururken diğer özellikler, onun aslını ifade etmemektedir. Bu özellikler geçicidir ve insanın özünü gerçek anlamda tanımlamaktan uzaktır. İnsan da kendisinde bulunan ve şeytana, hayvanlara ait olan özelliklerini yaşama gayesi olarak görmeyi bırakıp, Allah'ın bir lütuf olarak sunduğu akıl ile kendi kemâline ulaşmayı hedeflemelidir. Çünkü akıl ile insan hem Allah'ı tanıma, hem de Allah'ın yarattıklarını anlama imkanına sahip olabilecektir. İnsan, hakikatini akıl cevheriyle kavrayıp, akıl sayesinde kendini gerçekleştirecektir. Böylece insan, şehvet ve öfke gücünün etkisinden akıl ile

¹⁵⁵ Gazâlî, a.g.e., s.27.

¹⁵⁶ Gazâlî, a.g.e., s.29.

¹⁵⁷ Gazâlî, a.g.e., s.142.

kendisini kurtaracaktır. Bu da meleklerin özelliğidir ki insan diğer yaratılmışlara ancak bu yönüyle üstün gelebilmektedir.¹⁵⁸

İnsanın iyi ve kötü olana yönelebileme özelliği, Gazâlî'nin eserlerinde insanın meleklik ve şeytanlık yönündeki potansiyelini ortaya koymaktadır. İnsanın yaratılışında yer alan kötü eğilimlerin dizginlemesi, melekî vasıfların ise gelişip ortaya çıkması gerekmektedir. Çünkü dünyaya ait hazlar insanın etrafını o denli kuşatmıştır ki, kemâle ulaşabilmek için bedenî hazlar terk edilmeli, insan, varlık gayesine uygun olarak Allah'a yakın olan melekleri kendisine örnek almalıdır. Sonuçta insan mekânsal olarak değil, niteliksel ve ahlakî anlamda Allah'a yakınlık kazanacaktır.¹⁵⁹

Gazâlî'nin, insanın bedenini ve bedensel özelliklerini bu şekilde tanımlayışının, insanın varlık gayesi olarak belirlediği kemâle ulaşma çabasının benzeri, Fârâbî'nin felsefesinde de kendisini göstermektedir. Akıl kavramının mahiyetinden yola çıkan Fârâbî'ye göre; bir şey varlığında maddeye ihtiyaç duymuyorsa, tözü bakımından bilfiil akıl olur. İlk Olan'ın (Allah'ın) durumu da bu şekildedir. O, bilfiil akıldır, aynı zamanda tözü bakımından akılsaldır (ma'kul). Bu akılsallık da insanın kemâline yön vermesi açısından önemlidir. Çünkü Allah'ın bilinebilir oluşu, insanın Allah'ı tanıma ve idrak etme çabasını anlamlı, sonuçta mümkün kılmaktadır.¹⁶⁰

Fârâbî'ye göre Allah'ın bizzat kendisi bakımından kavranması zor değildir. Fakat madde ve eksikliklerden müteşekkil olan insan aklının, Allah'ı kavraması ve O'nu idrak etmesi çok zordur. Çünkü O'nun sahip olduğu mükemmellik, insanın âciz yapısıyla tasavvur edilemeyecek kadar büyüktür. İnsanın maddesel yapısı, maddeden arınmış olan Allah'ı idrakin önündeki en büyük engeldir. Bu nedenle insan maddeden, Gazâlî'nin belirttiği gibi bedensel olan tüm özelliklerinden sıyrıldığı oranda Allah tasavvuruna hakiki bir şekilde ulaşabilecektir. Böylece O'nun bilgisine sahip olmak ve varlığını idrak etmek, maddesel olandan kurtulup bilfiil akıl olmak ile gerçekleşecektir.¹⁶¹

Yaratılış gayesini bu şekilde tanımlayacak bir bilince ve bu amacı destekleyecek bilgiye sahip olan devlet başkanının, görevini yerine getirirken başarılı olması ve

¹⁵⁸ Gazâlî, Kimyây-ı Saâdet, C.1, s.26.

¹⁵⁹ Gazâlî, İhyâ, C.2, s. 117.

¹⁶⁰ Fârâbî, Medînetü'l-Fâzıla, s. 56.

¹⁶¹ Fârâbî, a.g.e., s. 62.

yaşantısından zevk duyması mümkün olacaktır. Çünkü Gazâlî'nin devlet başkanında görmek istediği en önemli özellik; kendisini tanıyan, yaşamını anlamlı kılabilmek için yaratılış gâyesini bilen, dolayısıyla yaratıcısına ulaşma çabası içerisinde olan bir insanın, diğerlerine liderlik ve örneklik edişini mümkün kılan bir şahsiyet olmasıdır. Bu sebeple Gazâlî, *Nâsîhatü'l-Mülûk*'un başlangıcında, Allah'ın isim ve sıfatlarından bahsederek, insanın varlık amacının, Allah'ı tanımak ve O'nun sahip olduğu özelliklerin benzerlerine kendi hayatında sahip olmaya çalışarak kemâlini gerçekleştirmek olduğunu ifade etmiştir.

e. Ahiret İnancının Güçlü Olması

Gazâlî *Nasihatü'l-Mülûk*'ta farklı bağlamlarda ahiret inancına ve bu inancın önemine vurgu yaparak, devlet başkanının ahiret inancının güçlü olması gerektiğine dikkat çeker. Çünkü insanın yaptıklarından hesaba çekilecek olması, nefsinin muhasebe edip hareketlerine dikkat etmesine imkan tanımaktadır. Ahiretle ilgili olarak hem kabir hayatı, hem de ahiret hayatı hakkında açıklamalar yapan Gazâlî, amel defteri, sırat köprüsü gibi birçok kavramın tanımlarına da eserinde yer verir.

Gazâlî, ruh ve beden kavramları ile ruh-beden ilişkisine de değinmiş, her ölümlü gibi, insan için de ecelin kaçınılmaz bir gerçeklik olduğunu belirtmiştir. Yaratılmanın ruhun bedenle buluşması, ölümün ise ruhun bedenden ayrılması anlamına geldiğini ifade eden Gazâlî:

*Bilindiği gibi Yüce Allah insanları iki nitelikte yaratmıştır: Beden ve ruh. Bedeni, ruh için bir barınak olarak halk etmiştir ki bu dünyada iken ahireti için bir hazırlık yapsın. Her ruh için de bedende kalacağı belirli bir süre tayin etmiştir. Dolayısıyla o sürenin sonu, o ruh için bir ecel ifade etmektedir. Bu ecel ileri ve geri gidemez. Şu halde ecel geldiğinde ruh ve bedeni yekdiğerinden ayıracaktır.*¹⁶²

diyerek, dünya hayatının görünürdeki yüzünün ne denli çekici olursa olsun, bir ecel ile neticeleneceğini, devlet başkanının da bunu unutmaması gerektiğini zımnen belirtmiştir. Böylesi bir idrak ve bilinç ise yöneticiye, ahiret hayatını unutmadan sorumluluklarını yerine getirebileceği bir dünya görüşü kazandıracaktır.

¹⁶² Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*., s.23.

Ahiret hayatını tanımlamaya ve insanlara bu konuyla ilgili farklı ve dinamik bir bakış açısı kazandırmaya çalışan Gazâlî, birçok eserinde ahiretin mâhiyeti ve önemi üzerinde durmuş, bu konuyu imânın şartı olarak ezberlenen, pratik hiçbir yönü olmayan durağan bir inanç esasından öteye taşımak istemiştir. İnsanın dünyadaki var oluş gayesini idrak için ilâhî bilgiyle desteklenmiş, bilinçli bir ahiret inancını zorunlu görmüştür. Bunu da çoğu zaman önemli şahsiyetlerin, din ve devlet adamlarının yaşamış tecrübeleri ile desteklemiştir. Önemli eseri *İhyâ*'da, Ömer b. Abdülaziz, Abdülmelik b. Mervan ve Muâviye b. Ebû Süfyan gibi devlet başkanlarının ahiret bilinçlerini, ölüm anlarındaki tutumlarıyla dile getirmiştir. Muaviye b. Ebû Süfyan'ın ölüm kendisine gelmeden önce, basit yaşayan bir Kureyşli olma ve devlet idaresiyle ilgili hiçbir şey yapmama talebini dile getirmiş, hayatını dinin sınırları çerçevesinde şekillendirmeye çalışan bir kimsenin bile ahiret hayatının önem ve ağırlığından çekindiğini ifade etmiştir.¹⁶³

Gazâlî eserinde, amel defteri, sırat köprüsü, cennet, cehennem ve şefaât gibi kavramlara da yer vererek, ahiret hayatı ve ahiretin safhaları hakkında yöneticinin bilgisini kuvvetlendirmeyi ve canlı tutmayı uygun görmüştür. Günahkâr ya da değil, kabirde bütün mü'minlerin sorguya çekileceklerini, günahkârlar ile İslam'ı kabul etmeyenlerin, Münker ve Nekir'in sorularına cevap veremeyenlerin fiziksel olarak da kabirde azap çekeceklerini ifade etmiştir.¹⁶⁴ Kabir azabı üzerinde önemle duran Gazâlî, kabir azabının nakli delillere dayanmasının yanında, aklen de hak olduğuna değinmiştir. Bedenin ölümle birlikte hareketsizliğine işaret edilerek, ölen kişinin azap hissedemeyeceği görüşüne karşı çıkan Gazâlî, bu konuyla ilgili olarak rüyaları örnek vererek, insanların uykudayken hareketsiz olmalarına karşın, rüyanın kendilerine yaşattığı duyguları hissedebildiğine işaret etmiş ve dolayısıyla kabir azabının gerçekliğine olan inancını dile getirmiştir.¹⁶⁵

Cennet ve cehennem ehlinin nasıl sınıflandırılacağına da değinen Gazâlî, cennetliklerin üç farklı gruptan oluşacağını belirterek; birinci gruptaki insanların, dünyada yaşadıkları hayırlı ömür neticesinde direkt cennete kabul edilenlerden müteşekkil olduğunu, ikinci gruptakilerin Allah'ın müsamaha ve rahmeti sayesinde

¹⁶³ Gazâlî, *İhyâ*, C.4 s.1007.

¹⁶⁴ Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled*, s.134.

¹⁶⁵ M. Sait Özervarlı, "Gazâlî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1996, c.13, s.505-511.

cennete gireceklerini, son gruptakilerin ise günahkar da olsalar, son nefeslerinde imanlarını muhafaza etmeleri sebebiyle nebi, alim ve din büyüklerinin şefaatiyle cennete kabul edileceklerini ifade etmiştir. Allah'ı tanımayan ve O'na itaat etmeyen kafirlerin ve münafıkların ise Allah'ın gazabından kurtulamayacaklarını, akıbetlerinin cehennem olacağını belirtmiştir.

f. Dünya ve Ahiret Dengesini Kurabilmek

Gazâlî'nin fikir dünyası hakkında bize bilgi veren eserlerinin çoğunda, insanın maddi boyutuna pek önem vermediği görülmektedir. Gazâlî'nin sunmuş olduğu insan modeli, hayatın içerisinden, hayata katılan ve ona yön vermeye çalışan biri olarak değil, daha çok bir ahiret insanı olarak tanımlanmaktadır. Dünyadaki hangi alanla ilgili olursa olsun, sonuçta her zaman önemli olan uhrevi alem, yani ahirettir.¹⁶⁶ Bu sebeple Gazâlî *Nasihatü'l-Mülûk*'ta müstakil bir bölüm olarak ele almakla birlikte, fırsatını bulduğu her seferde ahiretin hakikati ile insanın esas yurdu olan ahirete intikalinin kaçınılmaz oluşuna değinmiştir. Hatta eserin büyük kısmını oluşturan örnek olaylar, hikmetli sözler, hadis-i şerifler ve ayetler, ekseriyetle ahiret hayatından bahseder niteliktedir.

Ahiretin öneminden bu denli bahseden Gazâlî, tabii ki bu dünyanın değersiz olduğunu savunuyor değildir. Eğer böyle düşünüyor olsaydı, devlet başkanlarına, hayatlarını hakikat üzere kurmalarına yardımcı olması amacıyla bu tarz bir eseri kaleme almaz, onlara yüklediği sorumlulukları açıklamaya çalışmazdı. Kanaatimizce Gazâlî, insanın yaratılış gayesini, kendisini gerçekleştirme çabasını anlatmak için verdiği örneklerle, insan için dünyanın bir konaklama yeri, asıl olanın ise ahiret yurdu olduğunu anlatmak istemiştir. Devlet başkanının da bu bilgiye sahip olmasını ve görevini bu bilinçle yerine getirmesini, tercihlerini de buna göre yapmasını, avantajına olan bir durum olarak görmüştür. Nitekim onun *İhyâ*'daki şu ifadeleri bu görüşüyle paralellik arz etmektedir:

İnsanların maksadı, din ve dünyalıkta toplanır. Dinin nizamı ise dünyanın düzenine bağlıdır. Çünkü dünya ahiretin tarlasıdır. Dünya, kendisini ebedi bir vatan tanıyanları değil, bir köprü ve bir misafirhane kabul edenleri

¹⁶⁶ Yaşar Aydın, *Gazâlî: Muhafazakâr ve Modern*, Bursa: Arasta Yayınları, 2002, s.41.

*Allah’a ulaştıran bir vasıtaadır. Dünyanın nizam ve imareti ise, insanların çalışmalarına bağlıdır.*¹⁶⁷

Gazâlî dünya hayatına ahiretten daha fazla ehemmiyet veren, dünya hayatının lezzetlerine dalan kimseleri; sadece dünyalarıyla sevinen ve ölüm ile birlikte o dünyadan ayrılan, sonuçta ebedi yurt olan ahireti ve en önemlisi Allah’ın sevgisini, kulundan duyduğu memnuniyeti kaybeden kişiler olarak tanımlamıştır. İnsanın tadabileceği en büyük azabı, “Allah’tan uzaklaşma” olarak gören Gazâlî, bunu “insanın varlık amacına ulaşamamasının sonucu” olarak görmüştür. Çünkü varlık gayesinin bilgisini tadan bir kimse Allah’ı idrak etmiş ve dünya ile ahireti dengeleyerek nihaî amacını gerçekleştirmiş olur. Allah’tan başkasını gerçek anlamda sevmeyen kimse ise ahiret ile birlikte, dünyanın ağırlığından ve engelleyeci yönlerinden kurtulmuş, sevgilisine ebedî olarak kavuşmuştur.¹⁶⁸

g. Adaletli Olmak

Adalet ilkesi, *Nasihatü’l-Mülûk* tarzında eser kaleme alan tüm alimlerin, devlet yönetiminde üzerinde ısrarla durduğu esastır. Öyle ki birçok alim, devleti yöneten kişinin mü’min olmasını yönetiminin devamlılığı için şart görmemiş, ancak adaletle hükmetmesini devletin bekası için gerekli görmüştür. Birinci bölümde ele aldığımız hem başarılı bir devlet adamı, hem de kıymetli bir alim olan Nizamü’l-Mülk’ün *Siyasetname* adlı eserinde belirttiği gibi, “*Saltanat küfür ile devam eder, ancak zulüm ve gaddarlıkla payıdar olamaz.*”¹⁶⁹ Bu yüzden Allah’ın devlet başkanına bir ayrıcalık olarak sunduğu yöneticilik, adalet anlayışına sahip olmazsa, başarıya da ulaşamaz.

Siyasi nasihatnamelerin genel olarak sahip oldukları görüşe göre, devlet başkanına bu yetkiyi veren Allah olduğu için, mü’min olan herkesin yöneticisine itaat etmesi, hatta onu sevmesi bir yükümlülüktür. Daha önce de belirttiğimiz gibi; “*Ey iman edenler, Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan idarecilere de itaat edin.*” (*Nisa*, 4/59) ayeti, bu bakış açısını yansıtmaktadır. Durum böyleyken, devlet başkanına Allah’ın sunmuş olduğu bu itibar ve kıymetli görevin şükürü, ancak adaleti devletin temeline oturtmakla eda edilebilir. Gazâlî, *Nasihatü’l-Mülûk*’ta gayr-i müslim

¹⁶⁷ Gazâlî, *İhyâ*, C.1, s.39.

¹⁶⁸ Gazâlî, *a.g.e.*, C.4, s.1058-1059.

¹⁶⁹ Nizamülmülk, *a.g.e.*, s.15.

olan toplumların yönetimlerinden örnekler vermiş, adaletin onlara sağladığı faydalardan bahsetmiştir. Örneğin Mecusîlerin, dört bin yıl süren hakimiyetlerinin formülünü, adaletten ayrılmamaları olarak betimlemiştir. Halkının tüm fertlerine adaletle yaklaşan ve eşitlik ilkesinden ayrılmayan devlet başkanlarının egemenliklerinin başarıya ulaştığını, çünkü adaletin, ülkeleri kalkındırıp, bayındır hale getirdiğini ve halkların memnuniyet ve güven içinde yaşamalarını sağladığını ifade etmiştir. Ayrıca Erdeşir, Efridun, Behramgur, Kisra ve Enuşirvan gibi devlet başkanlarının, yönetimlerinde başarıya adaletle ulaştıklarını belirtmiştir.¹⁷⁰

Gazâlî eserinde adaletin önemini birçok ayet, hadis ve meşhur yöneticilerin sözlerine dayanarak açıkladıktan sonra, devlet başkanına: *“Bil ki, insanlar ancak kendilerinden sonra bıraktıkları isimle yad edilirler. Şu halde herkes yaptıklarıyla bilinir. Yaptıkları yanlarına kalır ki, eğer bu hayırsa hayır, şerse şer olur. Öyleyse insan, kendisi için gerekli olan iyilik tohumlarını ekerek, nefsindeki kusurları temizlemeli ve hatalardan uzak durmalıdır. Özellikle de yöneticiler... Ta ki kendilerinden sonra güzel bir isim ve icraat ile yad edilsinler,”*¹⁷¹ diyerek, bir yönetici için Allah’ın rızasından sonra elde edilebilecek en büyük mükafat olan “geriye iyi bir isim bırakma” onuruna adaletle ulaşılabilirliğini belirtmiştir.

Gazâlî devlet başkanının adalet erdemine sahip olmasının elzem olduğunu ifade etmekle birlikte, toplumdaki düzenin sadece devlet başkanının adil olmasıyla sağlanmasının mümkün olamayacağını, devlet idaresinde görev alan herkesin adaletle hükmetme vasfına sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu konuyla ilgili olarak:

*Teb’ası arasında adaleti koruma peşinde olan bir kimse, yardımcılarını, görevlilerini ve yetki verdiği kimseleri de adalet anlayışını iyice kavramaları için eğitmelidir. O, aile fertlerinin yaşantı ve davranışlarına dikkat ettiği gibi, onlara da özen göstermeli ve onları adaleti uygulamaya teşvik etmelidir. Bunu gerçekleştirebilmek için de adalet anlayışına önce kendisinden başlamalıdır. Aklını ve dilini, şehvi duygu ve öfkesine esir etmemeli, tersine şehvi duygu ve öfkesini akıl ve dilline esir etmelidir.*¹⁷²

¹⁷⁰ Gazâlî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, s.76-77.

¹⁷¹ Gazâlî, a.g.e., s.77.

¹⁷² Gazâlî, a.g.e., s.42.

Gazâlî sadece devlet başkanının adil olmasının yeterli olmadığını, yakınında bulunan herkesin adalete riayet etmesinin şart olduğunu ifade ederek, devlet başkanını etrafındakileri de bu bilince sahip kılması için sorumlu tutmuş ve Kur'an-ı Kerim'in en önemli buyruklarından biri olan *emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münkere* işaret etmiştir. Çünkü devlet başkanı tek başına, bu sorumluluğun altından kalkamaz. Kendisine yardımcı olan kişileri de kendisinin sahip olduğu adalet gibi güzel hasletlere ulaştırmalı, yönetimin birliği ve başarısı için onlara İslamiyetin öngördüğü şekilde yol göstermelidir.

Gazâlî adaletli olmak için *akıllı* olmayı adeta ön şart olarak görür. Adaletli bir yönetime sahip olmak isteyen devlet başkanının öncelikle kendisinde bulundurması gereken özellik akıllı olmaktır. Akıllı olmayan kimsenin de yönetiminde adaleti sağlaması mümkün değildir. Adil olmayan devlet başkanının ise, Allah'ın rıza ve sevgisinden uzaklaşarak cehennem ehlinde olması kaçınılmaz hale gelir. Gazâlî *Nasihatü'l-Mülûk*'ta ayrıca, adil yönetimden memnun olan halkın, devlet başkanına sağlayacağı başka bir faydadan bahsetmektedir. Halkını saadete ulaştıran devlet başkanı için, yönetimi altındaki insanların şefaatçi olacağını, kendisinden memnun bunca kişinin dilemesiyle, yöneticinin de Allah'ın rızasını kazanacağını şu sözleriyle ifade etmiştir:

*Kudreti büyük ve kelimesi üstün olan Yüce Allah (c.c.) cihan sultanının basiretini açarak, eşyanın gerçek mahiyetini görmeyi nasip etmiş ve ahiret işlerinde gayret gösterip halkına karşı iyi muamelede bulunmasını mümkün kılmıştır. Halk arasında bulunan binlerce insan arasında âdilane davrandığı için, tümü onun adına şefaatçi olur. Böylesine Müslümanların kendisi için şefaatçi olduğu kimse de kıyamet günü azaptan kurtulur.*¹⁷³

Gazâlî'nin adaletle ilgili benzer görüşleri diğer pek çok *Nasihatü'l Mülûk* tarzındaki eserlerde de mevcuttur. Nizâmülmülk, Mâverdi, Yusuf Has Hâcîp, eserlerinde adalete büyük yer ayırmış ve başarılı idarecinin sahip olması gereken temel prensiplerden biri olarak adalete vurgu yapmışlardır. Nizâmülmülk devlet başkanının, adaletin gerçekleşmesini birinci elden sağlamasını, haftanın iki gününü halkından adalet arayan mazlumlara ayırarak, onların dertlerini dinleyerek, yönetilenlere yaşadıkları ülkenin haklara sahip çıkma hususunda ne denli güvenilir bir yer olduğunu göstermesi

¹⁷³ Gazâlî, a.g.e., s.74.

bakımından büyük önem vermiştir.¹⁷⁴ Böylece devlet başkanı hem mazlumlara için ulaşılmaz olmaktan çıkacak, idareciler ile halk arasındaki münasebet pratik hayatta anlam bulacak, hem de zalimler yapılan haksızlıklara devlet başkanının müdahale edeceğini bileceği için caydırıcı bir etkisi olacaktır.

h. Merhametli ve Affedici Olmak

Merhametli ve affedici olmak, İslam dininin önemle üzerinde durduğu, güzel ahlakı tamamlayan özelliklerdir. Allah'ın, her işe başlamadan önce hatırlanıp dile getirilmesini istediği bismelenin içerisinde yer alan isimlerinden “er-Rahim” kelimesinin karşıladığı anlam olan merhameti, Allah tüm kullarında mizaç olarak görmek istemektedir. Hayatını takva üzere yaşamayı kendisine prensip edinen Gazâlî'nin düşüncesinde de merhametli olmak, kin, gurur, kibir ve gösterişten uzak durmak, kişinin benliğinde yer etmesi gereken önemli ahlaki meziyetlerdir. Birçok insanın yöneticisi olarak, kalabalık halk kitlelerinden sorumlu olan devlet başkanlarının merhametli olması ise, kaçınılmaz bir gerekliliktir.

Mâverdî de Gazâlî'nin merhamet ve anlayış sahibi olabilmesi için devlet başkanının kendisini ve hırslarını öncelemesinden vaz geçmesi gerektiğine duyduğu inanca eserinde yer vermiştir. Mâverdî'ye göre; sahip olduğu gurur, kudret, mal, mülk ve şöhret ile büyülenen, kendisine verilen hizmetçiler, otorite ve kuvvetle gururlanan devlet başkanı unutmamalıdır ki, halkına oranla kendi emri altındakilerden üstün, teb'asına göre zengin, mâiyetinde bulunanlardan güçlü olsa da, kendisinden güçlü olana karşı hakir, muhtaç ve zayıftır.¹⁷⁵ Devlet başkanı Allah nezdindeki yerini kendisine sıklıkla hatırlattığında diğer insanları küçümsemesi, onlara karşı merhametsiz ve anlayışsız olması güç hale gelecek ve yöneticiyi hem halkının anlayışında saygıdeğer kılacak, hem de Allah'ın katında derce bakımından yükseltecektir.

Devlet başkanının görevi gereği öfkesini dizginlemesi, sabrederek merhamet göstermesi gereken durumlarla karşılaşması olası bir durumdur. Çünkü devlet başkanı, etrafındaki insanların gözü önünde olan ve halkının yaşam kalitesinden sorumlu kişidir. Eğer yönetici, karşılaştığı olumsuz durumlar karşısında aklın amansız düşmanı olan öfkesini yenip, affetmeye eğilimli olursa ve bunu bir alışkanlık haline getirebilirse,

¹⁷⁴ Nizâmülmülk, a.g.e., s.17.

¹⁷⁵ Mâverdî, Nasîhatü'l-Mülûk, s.208.

Gazâlî'nin benzetmesiyle, enbiya ve evliyaya benzemiş olur. Öfkesine yenik düşüp, affediciliğiyle insanlara muamele etmez ise, yırtıcı hayvanlara benzemiş olur.¹⁷⁶

İnsanlara merhametle yaklaşabilmesi için devlet başkanında bulunması gereken başka bir özellik de empati yeteneğine sahip olmasıdır. Devlet başkanı, karşılaştığı olaylarla ilgili karar vermeden önce kendisini, müşkül duruma düşen kişinin yerine koymalı ve o kişinin içinde bulunduğu ruh halini, empati yoluyla anlamaya çalışmalıdır. Şüphesiz bu şekilde bir yaklaşım, muhataba merhamet gösterme ihtimalini arttıracaktır. Hz. Peygamber'in; *"Sizden biriniz kendisi için sevip arzu ettiği şeyi, din kardeşi için de sevip arzu etmedikçe gerçek anlamda iman etmiş olmaz"* (Buhari, *Îmân*, 7) hadisine paralellik gösteren birçok hadise eserinde yer veren Gazâlî, yöneticinin insafını ve merhametini göstermede yetkin olmasını, bu şekilde bir bakış açısına sahip olmasına bağlamaktadır.

Devlet başkanının merhameti bir karakter özelliği olarak kendisinde bulundurmasının gerekçelerinden biri de Yüce Allah'ın, Kur'an'da bu özelliğinden sıklıkla bahsetmesi ve insanlarda da bu sıfatın tezahürünü görmek istemesidir. *"O çok bağışlayan ve çok merhamet edendir."* (Zümer 39/53) ayetinde de Allah bu sıfatından bahsetmiştir. Rahmet kökünden türeyen "Rahman" ve "Rahim" kelimeleri, Allah'ın merhametini yansıtan isimleridir. Gazâlî'ye göre bu isimlerden *Rahim*'in, insanlarda bir sıfat olarak bulunması mümkün iken, *Rahman* Allah'a özeldir ve isim olarak kullar tarafından kullanılamaz.¹⁷⁷

Gazâlî *Eyyühe'l-Veled* isimli eserinde yöneticinin merhametine, yardımcılarının ve halkın devlet başkanına karşı tutumunun da etkisi olduğuna değinerek konudan şu şekilde bahsetmektedir:

*Bir yönetici, yardımcısına kızıp azarladığı zaman, eğer ona bağlı, iyiliklerinin bolluğunu bilip ona hürmet ediyor ise, başka bir sebep aramadan, elinden geldiği şekilde onu sevindirecek, memnun edecek şekilde davranır ve işine sarılır. Böylece yönetici, ona karşı merhamet duyarak onu affeder.*¹⁷⁸

¹⁷⁶ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, s.44.

¹⁷⁷ Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsnâ*, s.74.

¹⁷⁸ Gazâlî, *Eyyühe'l-Veled*, s.119..

Gazâlî, *Nasihâtü'l-Mülûk*'unu genel olarak devlet başkanının davranışlarını formüle etmek için kaleme almakla birlikte, insanların, muhataplarının davranışlarına göre de tercihte bulunduklarını dile getirerek, aslında bunun karşılıklı bir durumu sergilediği görüşünü ortaya koymaktadır.

ı. Yumuşak Huylu ve Anlayışlı Olmak

Gazâlî, devlet başkanının sinirlendiği durumlarda öfkesini bastırıp, yumuşak ve sakin davranabilmesinin önemini, Hz. Peygamber'in hayatından verdiği örneklerle zenginleştirir. Kişinin sahip olduğu gücün, fiziksel açıdan değerlendirilmesinin yanlış olduğunu, esasında gerçek gücün kişinin nefesine hükmedebildiği zaman ortaya çıktığını belirtir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan: "Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi" (Âli-İmrân, 3/159) ayetinde belirtildiği gibi, Hz. Peygamber'in tebliğ görevini yerine getirirken dikkat ettiği bu hususa, onu örnek alması gereken devlet başkanının da titizlikle dikkat etmesi gerektiğini ifade eder. Yöneticinin yumuşak huylu ve anlayışlı bir mizaca sahip olması, yönetimin devamında ve devlet başkanının insanların nezdinde iyi bir iz bırakmasında da önemli bir etkidir.

j. Yardımsever Olmak

Gazâlî, devlet başkanına, yönetiminin temelini adalet ve insaf üzerine kurmasını öğütlemekle birlikte, vurguladığı konulardan biri de yöneticinin tabiatı itibarıyla yardımsever ve düşünceli biri olmasıdır. Ele aldığı her konuda açıklamalarını Kur'an'ın emirlerine ve Hz. Peygamber'in sünnetine dayandıran Gazâlî için devlet başkanının diğergâm olması, yakınındakilerin ve halkının durumunu, yaşam şartlarını empati yaparak bilmesi elzemdir. Bunun için ise, devlet başkanının alması gereken önlemler vardır. Mesela devlet başkanı halkının dertlerini, sıkıntılarını direkt onlardan öğrenme yoluna gitmeli, bunun için de halkının, huzuruna erişimini mümkün ve kolay kılmalıdır. Hatta Gazâlî, ibadet konusunda bahane kabul etmeyen katı tavrını devlet başkanının bu durumu için yumuşatmış ve nafile ibadetlerle ilgili olarak şöyle bir açıklama yapmıştır:

"İhtiyaç sahiplerinin kapıda bekleyişlerini hor görmemelisin. Bu tehlikeden sakınmanı tavsiye ederim. Müslümanlardan birinin sana ihtiyacı olduğunda, nafile ibadetler seni o ihtiyacı gidermekten

alıkoymasın. Çünkü halkının ihtiyaçlarını gidermen, senin için nafile ibadet etmekten daha hayırlıdır.”¹⁷⁹

Gazâlî, halkının sıkıntılarını tanımaktan ve bu sıkıntılara çözüm üretmekten uzak olan devlet başkanının, hedeflenen ideal yönetime sahip olamayacağını ifade etmektedir. Çünkü halkın böyle bir başkana karşı güven duygusu zayıflar ve bağlılığı zarar görür. Oysa İslam’ın öngördüğü devlet yapısında devlet başkanı adil, merhametli ve halkının menfaatlerini gözeten bir model olarak tanımlanırken, Allah’a ve Hz. Peygamber’e itaatten sonra, devlet başkanına itaat de halk üzerine bir vecibe olarak kabul görmektedir. Fakat devlet başkanının olumsuz tutumları, halkın kendisine duyduğu sevgi ve saygıyı yıpratırsa, ideal devlet yönetimi de sekteye uğramış olacaktır. Bu ilişkiyi sağlam bir zemin üzerine kurmak, devlet başkanının görevidir ve Gazâlî buna dair düşüncelerini şu ifadelerle dile getirmiştir:

Yüce Allah’ın böylesine şerefli bir mevki ve üstün bir derece bahşederek, devlet başkanına itaat etmeyi, Yüce Allah ve Resulüne itaat etmekle birlikte zikretmesi sebebiyle, halkının da ona itaat etmesi gerekir. Devlet başkanı da bu nimete karşılık olarak Allah’a şükür ve itaat etmelidir. Böylelikle Yüce Allah’ın adalet ölçüsüne sahip olmak, halka yardım ve iyilik etmek ile mazlumlara acımak, bir yönetici için uygun olan tavidir.¹⁸⁰

Halkı tarafından ulaşılabilir olmayı, devlet başkanının halkına yardım açısından bir imkân ve fırsat olarak gören Gazâlî, malî konularda cömert olmanın da bu özelliğini sağlamlaştıracağını belirtmiştir. Mal sahibi olmayı “geçici bir dünya lezzeti” olarak gördüğünü belirten Gazâlî, varlıklı olmanın beraberinde bazı tehlikeler de içerdiğini savunur. Mala tamah etmek ve hârislik gibi kötü durumlara düşmekten korunması için kişinin kanaatkâr bir yapıya sahip olması gerekmektedir. Aynı zamanda servet sahibi bir kimse olarak, cimrilikten benliğini uzak tutmalı ve cömertlikle hareket ederek ahlâkını yüceltmeye çalışmalıdır.¹⁸¹

Devlet başkanının ihtiyaç sahiplerine yardım etmesi ve halkından düşkün olanların hâinden haberdar olması, Şîrâzî tarafından da ihtiyatla bahsedilen meselelerden biridir. Şîrâzî, devlet başkanının ihtiyaç sahiplerini, yaşlıları, yetim ve

¹⁷⁹ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.49.

¹⁸⁰ Gazâlî, a.g.e., s.142.

¹⁸¹ Gazâlî, *İhyâ*, C.3, s.560.

yolda kalmışları her zaman koruyup gözetmesini, yöneticilik vasfını oluşturan temel hususlardan biri olarak görmüştür.¹⁸²

5. DEVLET BAŞKANININ SORUMLULUK ALANLARI

a. Devlet Başkanının Allah’a Karşı Sorumluluğu

İnsanın Allah’a karşı sorumluluğu “kulluk” vazifesiyle tanımlanabilir. Gazâlî *Nasîhatü’l-Mülûk*’ta devlet başkanının Allah’a karşı mükellefiyetini hakkıyla yerine getirebilmesi için sahip olması gereken özellikleri, “takva” kavramı üzerinden açıklamayı tercih etmiştir. Aslında o, takva kavramını, sahip olduğu derece açısından devlet başkanıyla Allah arasındaki münasebet olarak yorumlamış, takvanın devlet başkanının davranışlarına yansıyan kısmını da halkıyla olan ilişkisi bağlamında ele almıştır. Bu yüzden devlet başkanının hem Allah’a hem de halkına karşı sorumluluk alanlarını tanımlarken, çalışmamızda takva kavramından bahsetmeyi yerinde görüyoruz.

Gazâlî devlet başkanının erdemli ve takvalı bir hayat sürdürmesini, verdiği birçok örnekten de anlaşılacağı üzere, nefesine mukayyet olabildiği oranda gerçekleştirebileceğini ifade etmektedir. *Nasîhatü’l-Mülûk*’ta: “*Sen lüks elbiseler giyip, lezzetli yemekler yemek suretiyle, nefsini şehvi arzu peşinde koşmaya alıştırma. Sen her hususta kanaati kullan. Çünkü kanaatsiz adalet olmaz*”¹⁸³ diyerek nefsi terbiye etmenin ve insanın nefsinin kölesi olmadan hür ve asil bir hayat sürmesinin şart olduğunu belirtmiştir. Ayrıca onun, bir devlet başkanı için, nefsi dizginlemeyi, adaletli bir yönetime sahip olmada bir vasıta olarak görmesi de manidardır. Çünkü devlet başkanının idarecilik hayatını dayandırması gereken temel esas adalettir ve Gazâlî, her fırsatta devlet başkanına, adalet kavramının önemini hatırlatmayı adeta bir görev kabul etmiştir.

Hayatının birçok döneminde nefs muhasebesi yapmış olması ve kendisini mükemmel bir şekilde geliştirmesi Gazâlî’nin, bu konuya büyük önem vermesinin sebebini ortaya koymaktadır. Bağdat Nizamiye medresesinde müderrislik vazifesini yürütürken kendi hayatıyla ilgili yapmış olduğu değerlendirmeler radikal kararlar almasına vesile olmuş ve Gazâlî’nin bu konuyla ilgili fikirlerinde etken rol oynamıştır.

¹⁸² Şîrâzî, a.g.e., s.82.

¹⁸³ Gazâlî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, s.50.

Öğrencilerine ders vermekle kendisini teselli edip, aslında dinen de uygun olan bir uğraşın peşinden gittiğini düşünse de, bundaki niyetini sorguladığında, nefsini yeterince samimi bulmadığı için, dışarıdan bakıldığında imrenilecek özellikte olan hayatını terk etmiş ve yıllar sürecektir olan bir uzlet hayatına adım atmıştır.¹⁸⁴

Hayatında birçok güçlüklerle karşılaşarak, nefsini terbiye etmek adına zorluklarla cesaretle mücadele eden Gazâlî'nin, ideal devlet başkanından nefsini terbiye ve takvasını muhafaza etmesini beklemesi yadsınacak bir durum değildir. Bu yönüyle Gazâlî, çağdaşı olan ve yaşamadıkları hayatları insanlara öğütledikleri için eleştirdiği alimlerden farklı olarak, insanlara yol gösterirken samimi davranmış ve kendi tecrübelerinden her daim faydalanmıştır.

Gazâlî, devlet başkanının Allah'a karşı sorumluluklarından birinin de her işte Allah'ın rızasını gözetmek olduğunu belirtmiştir. Devlet başkanının karşılaştığı bazı durumlarda, halkının memnuniyetini sağlayamayacağını öngören Gazâlî, her zaman Allah rızasının ve O'nun emirlerinin kriter olarak alınmasının önemini vurgular. İslamiyet'in belirlediği sınırlar halkı memnun etmediğinde, bunun önemli olmadığını, asıl mühim olanın Allah'ın belirlediği çerçeveyi aşmamak olduğunu, Hz. Ömer'den yaptığı bir alıntıyla örnekendirir:

*Bazen öyle durumlar oluyor ki halkın yarısı bana karşı öfke duyuyor. Herhangi bir hakkı elinden alınan kimse, ister istemez öfkelenenecektir. Fakat hasımların ikisini birlikte memnun etmek mümkün değildir. Birinin rencide olması kaçınılmazdır. Allah'ın rızasını, halkın memnuniyeti için terk eden kimse ise insanların en cahilidir.*¹⁸⁵

b. Devlet Başkanının Yardımcılarına Karşı Sorumluluğu

Devlet başkanlarına öğüt verme amacıyla yazılmış eserlerin tamamında yer alan konulardan biri de yöneticinin, idaresini güçlendirmek için yetenekli ve liyakat sahibi yardımcılara (vezirlere) sahip olmasıdır. Çünkü devlet başkanlarının yönetimdeki başarısı, onlara bu konuda yardımcı olan kişiler ile de ilgilidir. Gazâlî eserinde bu konuyla ilgili açıklamalar yapmadan önce, Kur'an'a göre durumu değerlendirip, Kur'an'dan ayetlere yer verir. Allah, Kur'an-ı Kerim'de: "...Onları affet, onların

¹⁸⁴ Gazâlî, *El-Münkız*, s.71.

¹⁸⁵ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, s.52.

bağışlanmasını dile, iş hakkında onlara danış, karar verince de onlara güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever” (Al-i İmran/159) buyurarak, Hz. Peygamber’in ve tüm Müslümanların hem affedici olmalarının, hem de danışarak iş yapmalarının öneminden bahsetmektedir. Gazâlî de devlet başkanının sahip olmasını elzem gördüğü merhamet ve istişare kavramlarına verdiği önemden dolayı, bu ayete özellikle dikkat çekmiştir. Fakat Gazâlî’nin bu ayeti zikretmesinin öncelikli sebebi, her devlet başkanı için, kendisine yardımcı, devlet yönetiminde fikirlerine başvurabileceği kişilerle yönetimini inşa etmesini gerekli görmesidir. Çünkü Allah, Hz. Peygamber’den, bir konuda karar vermeden önce Ashabına danışmasını, onlarla tartışmasını ve istişare sonunda kararını verdiğiğinde, Allah’a güvenerek uygulamaya geçmesini emretmektedir. Böylelikle Allah, Hz. Peygamber’in şahsında bütün Müslümanlara ve özellikle devlet başkanlarına danışarak iş yapmalarını emretmiştir.¹⁸⁶

Gazâlî’ye göre sâlih, yetenekli ve adaletli bir yardımcı, yönetimde devlet başkanına ihlas ve çalışkanlık ile yardımcı olduğunda, memleketin süsü, heybet ve gücü artmış olacaktır. Eserinde bu konuyu açıklarken Hz. Musa’nın; *“Ailemden bana bir yardımcı, onu işimde ortak kıl.” (Tâhâ/32)* diyerek Allah’tan kendisine yardım edecek birini görevlendirmesini istemesinden de bahseden Gazâlî, peygamberlerin de bu konudaki açık ihtiyacından bahsetmiştir.

Hz. Peygamber’in sünnetini ve İslam’ın öngördüğü idare şeklini benimseyen Hülafa-yı Raşidin’in de yönetimini istişare üzere kurduğu göz önüne alındığında, Gazâlî’nin, bu emri devlet başkanları için gerekli gördüğü ve yönetimlerinde kendisine her konuda destek verecek, bu alanda bilgili ve becerikli yardımcılara sahip olmalarını zorunlu gördüğü anlaşılmaktadır.

Devlet başkanına yönetimde yardımcı olacak kişilerin gerekliliğini, Kur’an’a, Hz. Muhammed’in sünnetine ve Hülafa-yı Raşidin’in uygulamalarına dayanarak açıklayan Gazâlî, sonra da devlet başkanının yardımcılarının meziyetlerinden bahseder. Yardımcılar; akıllı, bilgili, güvenilir, tecrübeli, cesaretli, pratik zeka sahibi ve devlet başkanına her durumda bağlılıklarını davranışlarıyla sergileyen kimseler olmalıdırlar. Mâverdî de Nasîhatü’l-Mülûk isimli eserinde devlet başkanının vezirlerini öncelikle akıllı, zeki, emin, mesleki açıdan yeterli deneyime sahip ve erdemli kimseler arasından

¹⁸⁶ Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kafi Dönmez, Sadettin Gümüş, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 700-701.

seçmesinin gerekliliğinden bahsetmiştir. Fakat Gazâlî’den farklı olarak vezirlerin asil bir soydan gelmesinin önemini ve özellikle dindar bir yapıya sahip olmalarını da dile getirmiştir.¹⁸⁷ Kanaatimizce Mâverdi’nin eserinde bu ayrıntılara özellikle yer vermesinin nedeni, İslam hukuku açısından da eserinin muhteviyâtını genişletmiş olmasıdır. Vezirliğin tanımını yaparken bile vezirliği iki kısma ayırıp; tam yetkili vezirlik (vezâret-i tefviz) ile yürütme işlerini yerine getiren vezirlik (vezâret-i tenfiz) olarak tanımlamış ve tam yetkili vezirde Müslüman olma şartı aramıştır.¹⁸⁸ Gazâlî ise devlet başkanının ahlâkıyla birlikte imanını destekleyen ibadetlerine düşkün olmasını eserinin temeline oturtsa da, vezirler ile alakalı olarak böyle bir duruma değinmemiştir.

Gazâlî özellikle yardımcılarının güvenilir ve devlet sırlarını gizleme yeteneğine sahip olmalarını devletin bekası için önemli görmüştür. Çünkü devlet başkanı, sorumluluğunun büyüklüğü sebebiyle devlet yönetimini ilgilendiren her konuyla ayrıntılı bir şekilde ilgilenemeyebilir. Bu sebeple ona vekalet edecek, devletin devamlılığını yaptığı işlerle destekleyecek yardımcılar, iyi yönetimlerin özelliklerindendir. Ayrıca “*Yüce Allah bir yöneticinin hayrını dileyince, onun iyiliğini isteyen, güzel sözlü ve güler yüzlü bir veziri kendisine nasip eser. Böylece vezir, unutkanlık anında kendisini ikaz eder ve ona yardımcı olur*”¹⁸⁹ mealindeki hadiste vurgulandığı gibi, devlet başkanı, kendisine her durumda dürüst davranan iyi niyetli yardımcılarla başarıya ulaşabilir.

Devlet başkanıyla yardımcısı arasındaki ilişki, ideal yönetimin ne denli mümkün olduğunun belirleyicisidir. Ayrıca bu ilişki, İslâm’ın kolektif ruhunu tanımlamaya yardımcı olan örneklerden biridir. Çünkü Allah insanları, birbirlerine ihtiyaç duyacakları, birlikte ve bir toplum olarak yaşayacakları şekilde yaratmıştır. Hz. Peygamber’den sonra Müslümanlara liderlik eden devlet başkanlarının, kendilerini diğer insanlardan üstün görmeden, sahip oldukları iktidar gücünün büyüklüğünden dolayı kibirlenmeden, diğer insanların görüşlerini önemseyen bir yapıya sahip olmaları, Gazâlî tarafından önemli görülmüştür.

Devlet başkanının yardımcılarının sahip olması gereken en temel özelliklerden biri de belli bir yaşa ulaşmış deneyimli kimseler olmalarıdır. Çünkü Gazâlî’ye göre bir

¹⁸⁷ Mâverdi, *Nasîhatü’l-Mülûk*, s.248.

¹⁸⁸ Mâverdi, *el-Ahkâmü’s-Sultaniyye*, s.63.

¹⁸⁹ Ebu Davud, *Harac*, 4 (2932)

kimse ne kadar akıllı ve bilgili olursa olsun, deneyimi yeterli seviyede değilse, görevini hakkıyla yerine getirmesi zor bir ihtimaldir. Bu yüzden Gazâlî vezirlerin üstün bir zekaya ve ilme sahip olmaları yanında, hayat ve yönetimle ilgili tecrübe sahibi olmalarını da gerekli görür.¹⁹⁰

Gazâlî, devlet başkanının yardımcılarının görevlerini ve özelliklerini örnekler vererek açıkladıktan sonra, yardımcılara karşı sorumlu olduğu durumları da tanımlamıştır. Gazâlî'ye göre devlet başkanı, yardımcılara karşı şu üç konuda dikkatli davranmalıdır:

a) Yardımcılarından biri, herhangi bir hata işlediğinde onu cezalandırmak için aceleci davranmamalı ve olayların iç yüzünü araştırmalıdır.

b) Yardımcısının görev yaptığı süre içerisinde edindiği zenginliği kendi tasarrufu olarak görmemelidir.

c) Yardımcısı kendisinden herhangi bir konuda ricada bulunduğunda ona yardımcı olmalıdır.¹⁹¹

Görüldüğü gibi Gazâlî devlet başkanıyla yardımcısını, aynı gayeyi gerçekleştirmeye çalışan iki devlet adamı olarak kabul ettiği gibi, birbirlerine ihtiyaç duydukları noktalara da değinerek onları adeta kader birliği yapmış mü'minler olarak kabul etmiştir.

Yardımcılarıyla arasındaki ilişkiyi sağlıklı yürütebilmesi için Gazâlî devlet başkanının dikkat etmesi gereken bazı hususlara da eserinde değinmiştir. Gazâlî'ye göre; yardımcısı devlet başkanıyla görüşmek istediğinde bunu hemen kabul etmelidir. Ayrıca yardımcısı hakkında olumsuz eleştiri yapan kimseleri dikkate almamalı ve vezirinden hiçbir sırrını saklamamalıdır. Devlet başkanı, yönetiminin devamlılığının vezirine, dünyanın düzeninin ise kendisine bağlı olduğunu düşünmeli ve tasarruflarını bu bakış açısıyla gerçekleştirmelidir.¹⁹²

c. Devlet Başkanının Halkına Karşı Sorumluluğu

¹⁹⁰ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.149.

¹⁹¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s.146.

¹⁹² Gazâlî, *a.g.e.*, s.147.

Gazâlî, *Nasîhatü 'Mülûk*'ta devlet yönetiminin halka karşı sorumluluk alanını pratik hayatla ilişkilendirir. Devlet başkanının halkı ile olan münasebeti, daha çok yöneticinin ahlaki profilini oluşturan özelliklerle alakalıdır. Bu yüzden, *Ahkâmû's-Sultâniyye* geleneğini oluşturan eserlerde görebileceğimiz “devlet yönetiminde uygulanması gereken fıkhi içerikli kurallar”, *Nasîhatü 'Mülûk*'ta yer almaz.

Devlet başkanı, Allah'ın kendisine verdiği görev ve itibarı hak etmesi için, her zaman adil, merhametli, sabırlı, anlayışlı, tevazu sahibi ve yardımsever olmak gibi hasletlere sahip olmalıdır. Sonuçta bu özelliklere sahip olmak, devlet başkanının halkıyla olan ilişkisini de tanımlamış olur. Çünkü devlet başkanının sahip olduğu ahlaki erdemler, sosyal açıdan halkı ve yakınında bulunan kimselerle oluşturduğu ilişkinin sıhhat derecesini de belirleyen temel unsurlardır.

Devlet başkanının halkına karşı sorumluluklarını “Devlet Başkanının Sahip Olması Gereken Nitelikler” başlığında ele alacağımız için; bu başlıkta ilgili hususları bu kadar değerlendirmeyi yeterli görüyoruz.

e. Devlet Başkanının Yönetim Kadrosunun Sorumlulukları

Gazâlî'ye göre devlet başkanının etkileşim içerisinde bulunduğu kimseler, devletin, dolayısıyla da kendisinin başarı ve kalitesini yansıtacağı için bu ilâhi görevin hakkıyla yerine getirilebilmesi adına büyük önem arz etmektedir. Önceki başlıklarda devlet başkanının vezirlerine, memurlarına, halkına, bilge kimselere (filozoflara) karşı sorumluluklarından bahsetmiştik. Fakat Gazâlî'nin düşüncesinde, devletin ve devlet başkanının başarılı olması yüzeysel ve tek taraflı olarak tanımlanmamıştır. Nasıl devlet başkanı çevresindeki kimselere karşı sorumluyorsa, muhataplar da yöneticiye karşı bazı görevleri üstlenmelidir.

Devlet başkanını etkileme ve yönlendirme gücüne en üst seviyede sahip olan kişiler yardımcıları (vezirleri) olduğu için; vezirlerin, üstün ve kâmil bir ahlak anlayışına sahip olmaları öncelikli şarttır. Vezirler, kendileri hayır işleyen ve zararlı olandan imtina eden kişiler olarak, devlet başkanını iyiye yönlendirme ve kötülükten sakındırma yeteneğine sahip olmalıdırlar. Fakat bunu gerçekleştirirken vezir dikkatli olmalı ve konumu gereği devlet başkanına düşüncesini sunarken dikkat etmelidir. Devlet başkanı iyi niyetli ve halkına karşı şefkatli bir kimse ise, onu desteklemeli,

kendisini geliştirmesine katkıda bulunmalıdır. Eğer devlet başkanı öfkeli ve halkına karşı sert ise, en mâkul bir dil ile bu tutumunu değiştirmesi için yöneticiye rehberlik etmelidir.¹⁹³ Şîrâzî de *Nasîhatü'l-Mülûk* isimli eserinde devlet başkanının yardımcılarının (vezirlerinin) ilk ve en önemli görevinin “Allah’ın hoşnutluğunu, yöneticinin buyruklarından önde tutmak” olduğuna değinmiş ve bu şekilde Allah’a yakın, takva sahibi kimseler olarak görevlerinde yetkinliklerini kanıtlayacaklarını belirtmiştir.¹⁹⁴

Gazâlî’nin devlet başkanının yardımcıları ile ilgili olarak yaptığı en önemli açıklamalardan biri, vezirin devlet başkanının sırlarını gizli tutmasının önemidir. Birçok defa devlet başkanının vezirinden sır saklamaması gerektiğini belirten Gazâlî, bu sırların vezir tarafından muhafaza edilmesini de aynı oranda önemli görerek, iki devlet adamının arasında olması icap eden kuvvetli bağı tanımlamaktadır. Bu durumun aksi, aralarındaki güveni sarsacağı için devletin bekâsı da tehlikeye girecektir.¹⁹⁵

Gazâlî eserinde, devlet işlerini yürütmeye kâtiplik işlerini yapacak memurlarla ilgili bilgilere de yer verir. Görev ve sorumlulukları, devlet başkanlarının yardımcıları (vezirleri) kadar büyük olmamakla birlikte, memurların da özelliklerine değinen Gazâlî, devletin yazı işleriyle uğraşmanın da ciddi bir görev olduğunu ifade eder. Gazâlî’nin, bu bağlamda Alak Suresinin ilk ayetlerine değinerek, yazı yazmanın ve yazı işleriyle uğraşmanın önemine vurgu yapması, oldukça dikkat çekicidir.

Gazâlî kâtiplerin büyük devlet adamları adına yararlı işler görebilmeleri için yazı (dil bilgisi) ile ilgili kuralları çok iyi bilmeleri, şiir ve kafîye gibi edebî konularda bilgi sahibi olmaları, telaffuz ve konuşma sanatını çok iyi kavramaları, açık ve net bir şekilde yazı yazabilmeleri hususlarında liyâkat sahibi kimselerin arasından seçilmesinin önemini vurgulamıştır. Hatta kâtip, yazı aracı olan kalemi yontma, ona şekil verme, sert bir zeminde yazı yazma konularında da bilgi sahibi olmalıdır ki kâtiplik görevini mükemmel bir şekilde yerine getirebilmesi mümkün olsun.¹⁹⁶ Eserinde kalem ve yazı yazma teknikleri ile alakalı bu kadar ayrıntıya yer veren Gazâlî’nin bununla amacı, her insanın, varlık amacını, sorumluluğunu tam ve mükemmel biçimde yerine getirmekle gerçekteşeceğini vurgulamak olsa gerektir. Çünkü Gazâlî devlet başkanının, vezirin,

¹⁹³ Gazâlî, *a.g.e.*, s.150.

¹⁹⁴ Şîrâzî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.110

¹⁹⁵ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.149.

¹⁹⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, s.157.

kâtibin, sonuç olarak tüm insanların Allah’a hakkıyla kulluk etmelerinin, bunu samimiyetleri ve azimleri oranında gerçekleştirmelerinin önemini eserinin muhtelif bölümlerinde ısrarla vurgular.¹⁹⁷

Mâverdî de devlet başkanının seçmiş olduğu görevli memurlarda (kâtiplerde) edebî yatkınlık, dili güzel kullanma, güzel yazı yazma ve konuşma gibi meslekî yetkinliklerin yanında, ahlakî güzellik ve insanî ilişkilerin güçlü olmasının şart olduğunu belirtir.¹⁹⁸

6. HALKIN DEVLET BAŞKANINA KARŞI SORUMLULUKLARI

a. Bilge İnsanların Sorumlulukları

Gazâlî eserinde bilgeliğin Allah tarafından, Allah’ın dilediği kullarına verdiği bir lütuf olduğundan bahsederken, bu durumun da bilge kişiye bazı sorumluluklar yüklediğini ifade etmektedir. Sokrates’e nispet ederek eserinde yer verdiği bir alıntıdan hareketle bilge ve filozofların, sahip oldukları ayrıcalığın değerini bilmelerinin elzem olduğunu belirten Gazâlî, ilme, bilmeye verdiği önemi bu konu üzerinden açıklar.

Devlet başkanının, âdilâne ve başarılı bir yönetime sahip olması için bilgiye önem vermesi nasıl gerekli ise, bilgelikle sınanan filozofların da varlık amaçlarını gerçekleştirmeleri, bu yetkinliğin hakkını vermekten geçmektedir. Bilge ve filozoflar, sağlıklı bir insanın, sağlık cevherini korumak için gösterdiği çabanın bir benzerini, bilgeliklerine sahip çıkmak için göstermelidirler. Yoksa kendisini yorup sağlık cevherini yok eden insanın durumuna düşmekle yüz yüze gelebilirler.¹⁹⁹

Bilge ve filozofların sahip oldukları hikmet Gazâlî’ye göre rahat ve yüceliğe ulaşmak, varlık amaçlarını gerçekleştirmek için onlara fayda sağlayacaktır. *Nasîhatü’l-Mülûk*’ta tarihteki, farklı kültür ve medeniyetlerde yaşanmış örneklerle yer veren Gazâlî, erdemli olmanın temeline oturttuğu takva sahibi, samimi ve ibadetlerine düşkün olmayı bilge ve filozofların da yetkinlikleri için gerekli görmüştür.²⁰⁰

b. Akıl Sahibi Kimselerin Sorumlulukları

¹⁹⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, s.56-74.

¹⁹⁸ Mâverdî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, s.249.

¹⁹⁹ Gazâlî, *Nasîhatü’l-Mülûk*, s.179.

²⁰⁰ *A.g.e.*, s.189.

Allah'ın yarattığı varlıkların en üstün ve güzeli olarak insanı tanımlayan Gazâlî, insanın da ancak akıl sayesinde yetkinliğe ulaşp varlık gayesini gerçekleştirerek ebedî mutluluğa kavuşabileceğini belirtmiştir. İnsanın sahip olduğu tüm özelliklerinin yanında akıl sahibi (*âkıl*) bir varlık olması, Gazâlî tarafından âlemdaki diğer her şeyden üstün görülmüş ve insan bu özelliği temele alınarak değerlendirilmiştir.

Gazâlî, *İhyâ* adlı eserinde birbirinden farklı dört akıl tanımına yer vermiştir. İlk tanımında Gazâlî akıl; “insanı hayvanlardan ayırt eden özellik”, ikinci tanımında “muhal durumların muhal, mümkün olanların da imkan dahilinde olduğunu bilecek bir kabiliyet”, üçüncü tanımında ilk iki tanımın insanda tezahür edişinden sonra elde edilen tecrübe ve son tanımında da “dünyanın geçici lezzetlerine aldırmandan olayların neticelerine odaklanabilme gücü” olarak tanımlamıştır.²⁰¹ Tüm bu ayrıntılı ele alışı yanında aklın daha çok pratik işlevi üzerinde duran Gazâlî, “*Aklı, bütünüyle İslâm dînin taleplerine göre düzenlenmiş bir hayatın motor gücü olarak görmüştür.*”²⁰² Allah'ın emir ve yasaklarının akıl sahibi insan için olduğunu belirten Gazâlî; “...Öyleyse akıl sahipleri; Allah'tan korkunuz ki kurtuluşa eresiniz.” (Mâide/100), âyetinde yer aldığı gibi, insanın aklını, âhireti kazanmak için bu dünyada ihtiyaç duyulan bir araç olarak görmüştür.

Halkın âkil kısmını oluşturan insanların da tıpkı devlet başkanları, vezirler, memurlar, filozoflar gibi kendilerini öncelikli olarak dîni istikamette kanıtlaması gerektiğini düşünen Gazâlî, yaşamın temel gâyesini gerçekleştirmek için Allah'a kulluk edip, âhireti önceleyen bir yaşamı tercih etmelerini istemiştir. Bunu hedef edinen akıl sahiplerinin toplumdaki varlığı da yönetim ile aralarında sağlıklı bir bağın oluşmasına imkân verecektir. *Nasihatü'l-Mülûk*'ta akıl sahibi kimseyi, kendisine zulmedene merhamet gösterebilen, seviyesinin altındakilere alçakgönüllü davranan, hayır işlemede diğer insanlarla yarışan ve kendisinden üstün seviyede olanlara ulaşmaya çalışan kimseler olarak tanıtmıştır.²⁰³

Toplumun büyük kısmını oluşturacak bu özelliklerde sağduyulu ve bilinçli kimseler, yönetime ve devlet başkanına karşı sergiledikleri ılımlı ve en nihâyetinde ideal

²⁰¹ Gazâlî, *İhyâ Ulûmi'd-Din*, Çev. Mehmed A. Müftüoğlu, İstanbul: Pırlanta Yayınevi, 1981, c.1, s.260-262.

²⁰² Yaşar Aydın, *Gazâlî: Muhafazakar Ve Modern*, Bursa: Arasta Yay., 2002, s.76.

²⁰³ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, s.200.

tutumla ülkenin huzur ve bekâsının paydasını zenginleştiren en önemli unsurlardan birini mümkün kılmış olacaktır.

c. Kadınların Sorumlulukları

Gazâlî'nin devlet başkanının başarılı bir idareye ve halkının da mutlu bir hayata sahip olabilmesi için eserinde yer verdiği konulardan biri de kadınların görev ve sorumlulukları ile ilgilidir. *Nasîhatü'l-Mülûk*'un son başlığında kadınlar ile ilgili bilgilere yer veren Gazâlî'nin, sağlıklı ve ideal bir yönetim için kadınları toplumsal yapının içerisinde görev ve sorumlulukları olan bireyler olarak tanımlaması önemlidir.

Gazâlî'nin kadınlara ilişkin özellikle vurguladığı hususlar -tıpkı devlet başkanı, vezirler, memurlar, filozoflar ve akıl sahibi kimselerde olduğu gibi- edepli ve güzel ahlaklı olmayı hayatlarında prensip edinmeleri ile ilgilidir. Ayrıca Gazâlî, ahlâken üstün özelliklere sahip olmanın yanında, dîni kurallar konusunda bilgili ve dîni hassasiyeti kuvvetli kadınlardan övgü ile bahsetmiştir. Zîra İslamiyeti mükemmel bir şekilde hayatına aksettirmeye gayret eden bir kadın, hem kendi hayatına, hem de etkileşim içerisinde bulunduğu kimselerin hayatına hayır, bereket kazandıracak ve anlam katacaktır.²⁰⁴

Gazâlî gibi Mâverdî de *Nasîhatü'l-Mülûk* isimli eserinde kadınların, bilgili, takvâlı ve güzel ahlaklı olmaları gereğine değinir. İleride, yönetici kadrosunda potansiyel olarak görev alacak olan başarılı, bilgili ve liyakat sahibi evlatlara sahip olabilmek için devlet başkanının eş seçiminde özenli ve dikkatli davranması, Mâverdî tarafından elzem görülmüştür. Görevlerini bilen, şerefli, dindar, iffetli, üstün ahlaklı ve akıl güzelliği ile ön plana çıkan bir eşin, devlet yönetimindeki başarıyı pekiştireceği ve neslin devamlılığını sağlamakla büyük bir sorumluluğu yerine getireceğini belirtmiştir.²⁰⁵ Nizâmülmülk de nezih bir neslin devamlılığı için eserinde özellikle yer verdiği kadından; “*Onların övgüye en çok layık olanları; asil, liyâkat sahibi ve takvalı olanlarıdır*” diyerek bahsetmiştir.²⁰⁶ Yine Yusuf Has Hâcîp de Kutadgu Bilig isimli eserinde. “*Evlenmek istersen çok dikkatli ol. Haya ve takva sahibi iyi bir kadın ile*

²⁰⁴ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.213.

²⁰⁵ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.284.

²⁰⁶ Nizâmülmülk, a.g.e., s.255.

evlen. Kadının güzelliği onun tavır ve hareketleridir."²⁰⁷ diyerek devlet başkanının eş seçiminde öncelikli olarak eşinde iyi bir ahlaka, takvaya sahip olması gerektiğine inandığını belirtmiştir.

Devlet başkanının çocuklarının bakımı ve eğitimi Mâverdî için son derece önemli görülmüş ve eserinde çocuklar ile eşlerin ilgilenmesi, devlet başkanının mükellefiyetini bu konuda hafifletmesi beklenmiştir. Hatta çocukların öğretmen ve eğitmenlerinin sahip olması gereken özellikler²⁰⁸ ayrıntılı bir şekilde ele alınmakla birlikte, devlet başkanlarının sorumluluğu bu görevdeki kimselerin ve eşlerinin seçiminde özenli davranmaları ile sınırlandırılmış, fiili olarak yöneticilere bu alanda bir görev yüklenmemiştir.

Gazâlî *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta, kadının bir eş olarak²⁰⁹ durumunu tanımlamaya ağırlık vermiş olsa da, gelecek nesillerin güzel ahlaka ve dîni hassasiyete sahip olabilmesi bir eş ve anne olarak kadının üstün meziyetler taşımasından geçmektedir. Gazâlî sorumluluğu ve görevi ne olursa olsun, her insandan varlık amacına uygun olarak takva sahibi ve üstün ahlaklı olmasını beklediği gibi, kadınların da yaratılış gayelerine uygun olarak; "*zâhide ve muttâkî*" olmalarını, "korunması sünnet olan sıfatlar" arasında saymıştır.²¹⁰ Devletin, ülkenin bekası ve refahı için böyle büyük bir sorumluluğu üstlenen kadınların, Gazâlî'nin fikir dünyasındaki önemi ve yeri hayatidir. Çünkü sonraki nesillerin yetkin ve erdemli hayatlara sahip olmalarının ilk ve en önemli muhatabı, hem bir anne hem de bir eğitimci olarak, toplumun da temelini teşkil eden kadındır.

B. GAZÂLÎ'NİN ESERİNİ EMSALLERİNDEN AYIRAN ÖZELLİKLER

Gazâlî'nin *Nasîhatü'l-Mülûk*'u bu alanda yazılmış ilk eserlerden biri olduğu için, benzer muhtevaya sahip birçok eseri etkilemiştir. Bu sebeple devlet başkanlarına nasihat amacıyla yazılmış eserlerdeki benzerliklere değinmek yerinde olacaktır ki farklılıklar daha net bir şekilde ortaya çıkabilsin.

²⁰⁷ Yusuf Has Hacı, a.g.e., s.184.

²⁰⁸ Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.291.

²⁰⁹ Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s.216, 220, 223.

²¹⁰ Gazâlî, *Kimyây-ı Saâdet*, C.1, s.223.

Nasihatü'l-Mülûk kapsamında değerlendirilen eserlerin en temel özelliği, yöneticilerin sahip olması gereken adalet ilkesi ve merhamet duygusuna ortak vurgu yapmalarıdır. Bu eserler, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti ile Ashâb'ın uygulamalarını kaynak olarak kullandıkları için, bazı ortak ifadelere rastlamak da mümkündür. Örneğin “*Saltanat küfür ile devam eder, ama zulüm ve gaddarlıkla pâyidâr olamaz*” gibi sözler, bazen bir hadis,²¹¹ bazen de bir nükte²¹² olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla adalet, *Ahkâmü's-Sultâniyye* türündeki her eserde de temel kavramlardan biridir. Ayrıca devlet başkanının akıllı, takva sahibi, bilgiye önem veren, âlim bir şahsiyet olması ve âlimlerle her dâim istişare etmesi gibi özellikler de her eserde yer alan ortak niteliklerdir. Bu türde yazılmış eserlerin başka bir ortak yönü, Fars, Yunan ve Hint gibi kadim medeniyetlerden etkilenmiş olmaları ve bu medeniyetlerin meşhur devlet adamlarının uygulamalarından bahsetmeleridir. Ekseriyetle kendilerinden bahsedilen devlet başkanları; İskender, Enûşirvân, Erdeşir, Hârûn Reşit ve Me'mûn olarak örneklendirilebilir. Ayrıca Sahâbe'den Hz. Ömer ve Hz. Ali'ye nispet edilen sözler, bu eserleri içerik yönünden ortak olarak zenginleştirmiştir.

Belirlediğimiz bu benzer özelliklerden sonra Gazâlî'nin *Nasihatü'l-Mülûk*'u ile ilgili öncelikli olarak bahsedeceğimiz nokta, devlet başkanının mü'min kimliğini açıklarken müellif, diğer eserlerin yazarlarından daha fazla ayrıntıya yer vermiş, hatta yeri geldiğinde kelâm ilminden yararlanarak eserin ilk iki bölümünde itikâd esasları ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Buna ek olarak Gazâlî, Allah'ın isimlerinden ve sıfatlarından bahsederek bu isim ve sıfatların devlet başkanında tezahürü üzerinde durmuş böylece eserinin içeriğini derinleştirmiştir. İncelediğimiz eserler arasında bu konudaki tek istisna Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-Fâzıla*'sıdır. Fârâbî bu eserinde Tanrının nitelikleri, Tanrı-âlem, Tanrı-İnsan ilişkisini felsefi bir bakışla geniş olarak ele almıştır. Ancak daha önce değindiğimiz gibi Fârâbî'nin bu eseri klâsik bir Nasihatü'l-Mülûk kitabı değildir. Nasihatü'l-Mülûk tarzında yazılmış eserlere kaynaklık eden, fakat sadece devlet başkanına yönelik olarak oluşturulmamış, felsefi yönü ve metafizik boyutu ağır basan daha kapsamlı bir eserdir. Gazâlî'nin Nasihatü'l-Mülûk'unda bu eserden özellikle devlet başkanının nitelikleri konusunda etkilendiği anlaşılmaktadır.

Gazâlî, başka bazı eserlerinde de konu edindiği “varlık gayesinin bilincine varmış ideal insan profili”ni *Nasihatü'l-Mülûk*'unda devlet başkanı üzerinden detaylı

²¹¹ Gazâlî, *Nasihatü'l-Mülûk*, s.76.

²¹² Nizâmülmülk, a.g.e., s.15.

olarak dile getirmiştir. Gazâlî insanın hakikate ulaşmasında aklı ve kalbi bilginin iki aracı olarak görmekte ve nefsinin güçlerini doğru olarak kullanıp bu şekilde mutluluğa ulaşan insanı kâmil insan olarak nitelemektedir.

Gazâlî eserinde, aklın ve kalbin etkinlikleri ile nefsin güçlerini ahiret hayatına etkileri bakımından ele almıştır. Çünkü Gazâlî'nin düşüncesinde ahiret hayatı daha ağırlıklı bir yer tutar. Nasîhatü'l-Mülûk'ta ahiret hayatına vurgu yapan Gazâlî, bir anlamda bu konunun kendisi için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu şekilde devlet başkanının akıllı ve zeki olması, takva sahibi olması gibi niteliklerini açıklarken konuya ahiret hayatının önemi açısından değerlendirmesi onun genel yaklaşımıyla ahenk arz etmektedir. Nasîhatü'l-Mülûk geleneğindeki birçok eser, ahiret hayatının öneminden daha yüzeysel şekilde bahsederken Gazâlî, bu konuları çok daha derin bir şekilde ele almıştır. Nizâmülmülk devlet başkanının yönetimdeki tasarrufları ile alakalı olarak hesaba çekileceğine, Allah'ın rızasını kazanmaya çalışmaktan asla vazgeçmemesine eserinde kısaca değinmiş, bu hedefleri gerçekleştiren idareciyi: *"O melik, o devr-ü devletten nimetlenir ve bu cihanda iyi bir nâm kazanır, öteki cihanda da kurtuluşa ererek vereceği hesap pek kolay olur"* diyerek bahsetmiştir.²¹³ Sâ'di-i Şîrâzî de Nasîhatü'l-Mülûk'unda: *"Dünyadan ahirete sevap ve günahattan başka hiçbir şey götüremeyeceksin. Bunu iyice bil, şimdi istediğini yapabilirsin"*²¹⁴ ifadesiyle devlet başkanına, ahiretini unutmadan yapacağı tercihlerle ömrünü geçirmesini tavsiye etmiştir. Mâverdi, güçlü bir dinî anlayışı, devletin esası olarak görmüş²¹⁵ ve devlet başkanının nefsinin dizginleyip takvâ sahibi olmasını idarecilik ve kulluk vazifesinin temeline oturtmuştur. O, bu konuya diğerlerinden farklı olarak daha geniş bir çerçeveden baksa da, konu üzerinde Gazâlî kadar ayrıntılı bir şekilde durmamış, devlet başkanının şahsını betimleyen özellikler yerine, diğer âlimler gibi daha çok pratik hayattaki idarecilik vasıflarını açıklamaya odaklanmıştır.

Gazâlî'nin hayatının her döneminde dünya-ahiret dengesi ile ilgili duyduğu kaygı, bu konuya büyük bir önem vermesinin sebebini açıklamaktadır. Ayrıca yaşadığı mânevî tecrübeler ve yaptığı nefis muhasebeleri, tasavvufa daha da yaklaşmasına ve dünya görüşünü önemli oranda değiştirmesine vesile olmuştur. İnsanlar, makam ve mevki bakımından iktidarlarının güçlenmesi ve sorumluluklarının artması oranında,

²¹³ Nizâmülmülk, a.g.e., s.15.

²¹⁴ Şîrâzî, Nasîhatü'l-Mülûk, s.79.

²¹⁵ Mâverdi, Nasîhatü'l-Mülûk, s.173.

kendilerini başkalarından üstün ve daha özel görme yanılgısına düşebilecekleri için Gazâlî, emsallerinde yer almayan derinlik ve samimiyetle, her yöneticinin elindeki güç ve iktidarın geçici, insanların asıl hedeflemesi gerekenin ise ahiret saadeti olduğunu, eserinin farklı bölümlerinde defalarca vurgulamıştır.

Gazâlî'nin eserini emsallerinden ayıran önemli bir özellik de ordudaki hiyerarşi, ganimet taksimi, savaş taktikleri gibi konulara Mâverî'nin,²¹⁶ Nizâmülmülk'ün,²¹⁷ Şîrâzî'nin²¹⁸ eserlerinde genişçe yer vermiş olmalarına rağmen Gazâlî'nin Nasîhatü'l-Mülûk'unda bu tür konulara yer vermemiş olmasıdır. Gazâlî eserinin genelinde dünyanın maddi olan boyutuna karşı temkinli yaklaşmış ve devletin bekâsının, ülkenin sınırlarını genişletmek, düşmanlara karşı sergilenecek taktikleri tanımlamak, elde edilen ganimetlerin sevk ve taksiminin nasıl olması gerektiği gibi konular üzerinden açıklamak yerine devlet başkanının samimi bir kul, yetkin bir devlet adamı olmaktan geçtiğini belirtmiştir.

Bu yönleriyle Gazâlî *Nasîhatü'l-Mülûk*'u ile bulunduğu makam açısından büyük sorumluluk sahibi olan devlet başkanını hem halkına ve çevresindekilere karşı, hem de Allah'a karşı görevlerini yerine getirmede başarılı kılmayı amaçlamaktadır.

²¹⁶ Bkz. Mâverî, *Siyaset Sanatı*, s. 387.

²¹⁷ Bkz. Nizâmülmülk, a.g.e., s.141-175.

²¹⁸ Bkz. Şîrâzî.a.g.e., s.95-100.

SONUÇ

İslâm düşünce geleneğinin en önemli mütefekkirlerinden biri olan Gazâlî, aklî ve dîni ilimler hakkında yetkinleştikçe fikrî yapısı netlik kazanmış, kaleme aldığı eserlerde bu bilgi birikimi ve üst düzey muhâkeme yeteneğini ustalıkla kullanmıştır. Araştırmacıların fikir birliği ettiği bir konu olmamakla birlikte, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar'a ithâfen yazıldığı genel kabul gören *Nasîhatü'l-Mülûk* isimli eseri, Gazâlî'nin kendine has, farklı ilim dallarına ait bilgileri maharetle harmanlayıp okuyucusuna sunduğu önemli eserlerinden biridir. Devlet başkanını örnek bir Müslüman olarak bu dünyada, Allah dostu ve takva ehli bir mü'min olarak ise ahiret âleminde yüceltmeyi hedefleyen Gazâlî, bu çabasını eserinde samimi ve sade bir dil ile ortaya koymuştur.

Gazâlî, Müslümanların idari açıdan istikrardan uzak, toplumsal düzen açısından ise huzurdan mahrum yaşadığı bir dönemde dünyaya gelmiş ve bu durum, dünya görüşünün oluşmasında onu derinden etkilemiştir. Birçok eserinde, yaşadığı dönemin ahlâkî anlamda kötü bir yapıya sahip olduğunu belirtmiş, geçmişte yaşanmış güzel dönemlere atıfta bulunarak, o dönemlere duymuş olduğu özlemi dile getirmiştir. *Nasîhatü'l-Mülûk*'unu da bu mülâhazalar ışığında şekillendiren Gazâlî, dünya ve ahiret mutluluğuna ancak Allah'ın dinine sarılmak ve O'nun yolundan ayrılmamakla ulaşılabileceği kanaatindedir. Eserinin ilk kısmına da bu bakış açısını yansıtan bir tavırla, aynı alanda yazılmış birçok eserde olduğu gibi, devlet başkanının sahip olması gereken üstün vasıfları ele alarak değil de, Allah'a iman konusundan bahsederek başlamıştır. Gazâlî'ye göre iyi bir devlet başkanı olmak, iyi bir insan olmaktan geçmektedir. İyi bir insan olmak ise iyi bir mü'min olmakla sağlanabilir. Bu yüzden eserinde devlet başkanını, özellikle imanı hususunda bilinçlendirmeye ve ahlaken de üstün meziyetlere sahip kılmaya çalışmaktadır.

Yaşadığı dönemin karamsar ve düzensiz yapısını, duyduğu sorumluluk bilinci ve yazmış olduğu eserleri ile aydınlatmaya çalışan Gazâlî'nin, *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta çizdiği devlet başkanı profili önemlidir. O, eserinde bir yöneticinin sadece teorik olarak sahip olması gereken özellikleri belirtmekle yetinmemiş, ele aldığı hususların pratik olarak da uygulanmasını öngörerek, İslam âleminin düzenini, refah ve mutluluğunu temin etmeye çalışmıştır.

Gazâlî'nin bir yöneticide aradığı “kâmil mü'min” olma vasfının hemen ardından, devlet başkanının “adil olması”na dikkat çekmesi önemlidir. Ona göre devlet, adalet olmadan asla ayakta duramaz. Devlet başkanı, yönetim ve idare ile ilgili her uygulamada öncelikle adaleti tesis etmeli ve akabinde halkına ağır başlı bir tavırla, anlayış ile merhamet göstererek yaklaşmalıdır. Halkının her halinden haberdar olması gereken devlet başkanı, insanlarla olan ilişkilerinde her zaman empati yapmaya özen göstermeli ve yönetiminin geleceğini bu şekilde teminat altına almalıdır.

Ahkâmü's-Sultâniyye türündeki eserlerde olduğu gibi, devlet başkanı olabilmenin kişisel yeterliliklerini İslâmî geleneğe göre ayrıntılı olarak ele almasa da, Gazâlî *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta özellikle yöneticinin üstün bir zekaya ve üstün akli yeteneklere sahip olması, muhâkeme gücünün de güçlü olması gerektiğini ifade etmiş, akla ve bilgiye verdiği önemi bu şekilde yansıtmıştır. Akıllı olmayı her koşul ve durum için şart kabul eden Gazâlî, bilgiye değer vermeyi ve her dâim öğrenme hevesini muhafaza etmeyi, devlet başkanının yönetimini güçlendirecek özellikler olarak zikretmiştir. Bu durumu desteklemesi ve devlet başkanına bu konuda yardımcı olması için âlimler ile her zaman irtibat halinde olmasını, hüküm vermeden önce onlarla istişare ederek olaylara farklı zâviyelerden bakabilmesini önemli bir avantaj olarak görmüştür.

Gazâlî ayrıca eserinde sadece devlet başkanının yardımcılara, yakınlarına ve halkına karşı sorumluluklarını tanımlayan ifadelerle yer vermekle yetinmemiş, aynı kişilerin de yöneticiye karşı mükellef oldukları hususlardan bahsederek, insani ilişkilerin tek taraflı olmadığını bu münasebetin ancak karşılıklı olarak bir dinamiğe sahip olabileceğine duyduğu inancı dile getirmiştir. Böylece Gazâlî eserini tüm muhatapları zaviyesinden, sadece teorik olarak faydalanılabilir değil işlevsel yönden de gerçekçi bir düzeye taşımıştır.

Yaptığı değerlendirmeler ve kullandığı örneklerle Gazâlî, Peygamberlerden sonra Allah'ın yarattığı en üstün meziyetli kullar olarak gördüğü yöneticilerin, hem dinî konularda, hem de ahlâkî prensiplerde çevresindekilere yaşantılarıyla örnek olmalarını istemiştir. *Nasîhatü'l-Mülûk*'u da öncelikle kendi döneminde, sonra da gelecekteki devlet başkanlarına ışık tutması için kaleme almıştır. Çalışmamızda Gazâlî'nin bu isteğini gerçekleştirmede büyük ölçüde muvaffak olduğunu, eserinin hem kendi dönemine, hem de sonraki dönemlere kaynaklık ettiğini müşahade ettik.

KAYNAKLAR

- ADALIOĞLU Hasan Hüseyin, “Siyasetname”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: c.37, 2009.
- , “*Siyaset Kültürü ve Sebük Tegin’in Pendnâme’si Üzerine Değerlendirmeler*”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*; IV (II), 2017.
- , “*Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları*”, *O.Ü.S.B.D. c.5, S.2*, 2004.
- AKPINAR Cemil , “Bedreddin İbn Cemâa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul. 1999, c.19.
- ARİSTOTELES, *Sırların Sırrı -Sırru’l-Esrar-*, Çev. İslam Kavas, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2018.
- AVCI Casim, “*Nasihat’ül Müluk*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2006, c.32.
- AYDIN Hakkı, “*İslam Hukuku, Devlet Ve Ahkam-ı Sultaniye İlişkisi*”, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, c.5.
- AYDINLI Yaşar, *Gazâlî: Muhafazakâr ve Modern*, Arasta Yayınları, Bursa: 2002.
- CANATAN Kadir, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2014, s.10.
- ÇAĞRICI Mustafa, “*Gazâlî*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, 1996, c.13, s. 489.
- ÇİÇEKLER Mustafa, “*Sa’d-i Şirâzî*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: 2008, c.35, s.405-407.
- ÇOLAK Abdullah, *Mâverdî ve el-Ahkâmu’s-Sultaniyyesi*, İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Malatya: 2016, c.5, Sayı 1.
- DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2008.
- DURMUŞ İsmail, “*İbn-i Mukaffa*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2000, c.21, s.130.
- EL-CÂHİZ, *Saray Adabı*, çev. Ali Benli, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- EL-FARABÎ, *El-Medinetü’l Fazıla*, Çev. Yaşar Aydın, İstanbul: Litera Yayınları, 2019.
- EL-MÂVERDÎ Ebu’l-Hasan, *Siyaset Sanatı - Nasihatü’l-Mülûk*, Çev. Mustafa Sarıbiyık, İstanbul: Ark Kitapları, Özgü Yayınları, 2004.
- GAZÂLÎ, *El-Münkız Mine’d-Dalâl*, Çev. Ahmet Subhi Furat, İstanbul: Şamil Yay., Ts.

-----, *Eyyühel Veled*, Çev. H. Abdulhalim Akkul, İstanbul: Sinan Yayınevi, 1972, s.38.

-----, *İhyâu Ulûmi'd-Din*, Çev. Mehmed A. Müftüoğlu, İstanbul: Pırlanta Yayınevi, 1981, c.1.

-----, *Kimyâ-yı Saadet*, Terc. A. Faruk Meyân, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1971.

-----, *(Nasîhat'ül- Mülûk) İmam-ı Gazâlî'den Yönetim Sırları*, Çev. İbrahim Doğu, İstanbul: Çelik Yayınevi, 2014.

-----, *Esmâ'ül-Hüsna*, Çev. İshak Doğan, İstanbul: İlke Yay., 2016.

GEYİKLİOĞLU Tansu, *Türk-İslâm Döneminde Hükümdarların Vasıflarını Ele Alan Siyasetnameler* (X-XV. Yüzyıllar), Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi S.B.E, 2018.

GÖZAYDIN Abdülkerim, “*Nizâmülmülk*” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2007, c.33.

İBN CEMÂÂ Bedreddin, *Adl'e Boyun Eğmek: Ehl-i İslam'ın Yönetimi İçin Hükümler*, çev. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yay., 2010.

İBNÜ'L-ESİR, *el-Kamil Fi't-Tarih*, Çev. Yunus Apaydın, İstanbul: Bahar Yayınları, 1986, c.VI.

KAÇALİN Mustafa, “*Kutadgu Bilig*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: 2002, c.26.

KALLEK Cengiz , “*Ebû Ya 'Lâ El-Ferrâ*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1994, c.33.

-----, *Mâverdi'nin Ahlâkî, İctimaî, Siyasî Ve İktisadî Görüşleri*, Divan İlmi Araştırmalar Dergisi, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı Yay., 2004, c.2, Sayı: 17.

-----, “*Mâverdi*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2003, c.28.

KARAMAN Hayreddin, ÇAĞRICI Mustafa, DÖNMEZ İbrahim Kafi, GÜMÜŞ Sadettin, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

KAVAK Özgür, *Abbasi Veziri Tahir'den Oğlu Abdullah'a Siyasi Nasihatname*, (Derleme ve İnceleme), 2.b., İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

KAVAS İslam, *Sırların Sırrı -Sırru'l-Esrar-*'a yazdığı Giriş, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2018.

KAYA Mahmut, “*Aristo*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1991, c.3, s.375.

-----, Mahmut Kaya, “Farabî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1995, c.12.

KENANOĞLU M. Macit, “Mülk”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2006, c.31.

KHİSMATULİN Alexey, “Müslüman Ortaçağ’da Edebi Bir Sahtecilik: Gazâlî’nin Nasihat’ül Müluku’nun İkinci Kısımının Orijinalitesi Meselesi Hakkında Yeni Deliller”, 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî ed. İlyas Çelebi, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Nu: 271, 2012.

KARS Zübeyr, “Farabî’de İnsan- Devlet İlişkisi”, Atatürk Üniversitesi Sosoyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Erzurum: 2006, C.7, Sayı 1.

KURT Hasan, , “Tahir b. Hüseyin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 2010, c.39.

MÂVERDÎ, *Siyaset Sanatı (Nasihatü’l-Mülük)*, Çev: Mustafa Sarıbiyık, İstanbul: Özgü Yayınları, 2004.

MENEKŞE Ömer, *İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi Ve Nizâmülmülk Örneği*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2005, c.5, Sayı:3.

NİZÂMÜ’L-MÜLK, *Siyâsetnâme*, Çev. Mehmet Taha Ayar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2018.

ORMAN Sabri, *Gazâlî*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.

ÖZERVARLI M. Sait, “Gazâlî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1996, c.13.

ÖZKIRIMLI Atilla, “Yusuf Has Hacip”, Türk Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul: Cem Yayınevi, 1982, c.4.

ŞEŞEN Mustafa, “Câhız”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1993, c.7, s.24.

ŞİRAZLI SA’DÎ, *Hükümdarlara Öğütler- Nasihatü’l-Müluk*, Çev. Nimet Yıldırım, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.

TAHİR b. HÜSEYİN, *Abbasi Veziri Tahir’den Oğlu Abdullah’a Siyasi Nasihatname*, Derleme ve İnceleme: Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

TUĞRAL Oğuz, *Kutadgu Bilig ve Siyasetname’de Devlet Anlayışı*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.L. Tezi, Niğde: 2008.

ÜLKEN Hilmi Ziya, “Gazâlî’nin Bazı Eserlerinin Türkçe Tercümeleri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 1, Ankara: 1961.

YAVUZ Adil, “Gazzâlî’nin Yönetim Anlayışında, Hadis Ve Sünnet Kültürünün Etkisi”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 34, 201.

-----, “*Siyasetnamelerin Klasik Kaynakları*”, Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c.5, Sayı: 2, 2004.

YAVUZ Yusuf Şevki, “*Ebû Ya‘Lâ El-Ferrâ*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: 1994, c.10.

YUSUF HAS HACİP, *Kutadgu Bilig*, Haz. Yaşar Çağbayır, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.